

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

SƏKİNƏ RAFAİL qızı TAĞIYEVA

“SİYASİ DİSKURSDA MÜHARİBƏ KONSEPTİ”

HSM-060201 - Xarici Dilşünaslıq (İngilis dili)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi rəhbər:

**ADU-nun İngilis dilinin leksikologiyası və
üslubiyyatı kafedrasının (FF) dosenti,
fil.f.d. Allahverdiyeva Aytən Musa qızı**

BAKI – 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3-8
I FƏSİL. KOQNİTİV DİLÇİLİK YENİ ELM SAHƏSİ KİMİ.....	9-35
1.1. Koqnitiv dilçiliyin yaranma tarixi.....	9-19
1.2. Konsept Koqnitiv dilçiliyin əsas obyektı kimi.....	19-27
1.3. Konseptlər sisteminin bioloji əsası.....	27-35
II FƏSİL. SİYASİ DİSKURSDA MÜHARİBƏ KONSEPTİ.....	36-73
2.1. Siyasi diskurs və ideologiyanın formalaşmasında onun rolu.....	36-52
2.2. İngilisdilli siyasi diskursda müharibə konseptinin leksik-üslubi ifadə vasitələri.....	52-73
NƏTİCƏ.....	74-75
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	76-83

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Tədqiqat işinin aktuallığı yalnız ənənəvi - mikro deyil, makro səviyyəli siyasi diskursun araşdırılmasından və ingilisdilli siyasi diskursun fonunda müharibə konseptinin (concept of war) təhlil edilməsindən ibarətdir.

Ənənəvi siyasi dilçilik tədqiqatlarında mikro səviyyəli linqvistik aktlar da diskurs kimi nəzərdən keçirilir. Sintaktik söz birləşmələri və cümlələr vasitəsilə ifadə edilən dil komponentləri mikro səviyyəli diskurs hesab edilir. Siyasi debatlar, siyasi nitqlər və çıxışlar, müsahibələr isə makro səviyyəli diskurs qrupuna daxildir.

Məlum olduğu kimi, siyasətdə kommunikasiya mərkəzi istiqamət rolunu oynayır. Kommunikasiyanın effektiv şəkildə təşkil edilməsi daxili, eləcə də xarici siyasətin uğurla həyata keçirilməsinə bilavasitə zəmin yaradır. Əks halda - siyasi konfliktlər fonunda gerçəkləşən kommunikasiya siyasi diskursun uğursuzluğuna vəsələ olur. Tədqiqat işində bu mövzuda - siyasi diskursun uğurunu şərtləndirən kommunikasiya səciyyələndirilir, bu istiqamətdə konseptlərin rolu araşdırılır, ingilis dilində müharibə konseptinin ifadə formaları olan leksik-üslubi vasitələrin koqnitiv-praqmatik xüsusiyyətləri tədqiq edilir.

Müasir dövrdə siyasi diskursun, xüsusilə də onun ən vacib qollarından biri olan “müharibə dili”nin araşdırılması əslində bu cür konfliktlərə qarşı ilkin tədbirlərin verbal səviyyədə təşkilidir. Hərbi müharibə qədər ictimai-siyasi və informasiya müharibələri də özünəməxsus sahələrdir. Bu sahədə dövlət rəsmilərinin siyasi dillə işləmə texnikası prioritet məsələdir. Siyasi diskursda istifadə edilən ritorik strategiyalar, leksik-üslubi ifadə vasitələri, verbal və qeyri-verbal kommunikasiya üsulları vasitəsilə geniş insan kütlələri yönləndirilir, müharibələr pislənir, beynəlxalq səviyyədə aqressor tərəflərin gözdən salınması, bəzən isə müharibəyə şirnikləndirmə kimi niyyətlər həyata keçirilir. Bunlar

siyasi diskursun manipulyasiya səciyyəli olmasından irəli gəlir və müvafiq məqsədlərin həyata keçirilməsinə xidmət edir.

Bu gün dünyanın siyasi mənzərəsinə nəzər salsaq, Amerika, Avropa, Asiya, Yaxın Şərqdə, eləcə də dünyanın hər yerində siyasətçilərin geniş spektrli siyasi, iqtisadi və sosial hadisələri izah etmək, əsaslandırmaq, onlara subyektiv münasibət bildirmək və istiqamət göstərmək üçün tez-tez müharibə dilindən istifadə etdiyinin şahidi oluruq. Son iki onillikdə müharibə və terrorizm diskursu ABŞ-da, eləcə də, bütün dünyada xüsusilə 2001-ci il 11 sentyabr hadisələrinə cavab olaraq inkişaf etmişdir. Ümumiyyətlə isə, siyasi diskursun tədqiqi siyasi imic və ideologiyaların formalaşmasının, müharibə əleyhinə kollektiv şüurun yaradılması üsullarının araşdırılmasını nəzərdə tutur. Hazırda dünyada baş verən siyasi hadisələrin dərkə və düzgün qiymətləndirilməsi üçün siyasi dilin dərinədən öyrənilməsinə, müharibəyə təhrik edən danışq üslublarının və siyasi tərəflərin yönləndirilməsi üçün lazımi ritorik strategiyaların tətbiqi labüddür.

Müharibə yalnız siyasətdə deyil, eyni zamanda həyatın hər bir sahəsində özünü göstərir. Sadəcə siyasətin deyil, gündəlik həyatımızın bir hissəsi olduğu üçün müharibə dilindən yararlanmaqla hadisələrə adekvat reaksiya vermək və cəmiyyətin müharibə mövzusunda mövqeyini müəyyənləşdirmək asanlaşır. İnsan həyatı daimi mübarizə üzərində qurulduğu üçün müharibə diskursunda istifadə edilən linqvistik üsullara və leksik-üslubi vasitələrə gündəlik həyatın müəyyən diskurs növlərinə inteqrasiya edilmiş şəkildə rast gələ bilərik. “İnformasiya müharibəsi”, yaxud “virtual müharibə” buna ən bariz nümunələrdir. Tədqiqat işində müharibə dilinin tənqidi tədqiqi həyata keçirilir. Aparılan araşdırmalar, eyni zamanda müharibə diskursu ilə bağlı olan müxtəlif sahələri, o cümlədən, sosial-mədəni dilçilik, koqnitiv dilçilik, kommunikasiya və medianı əhatə edir.

Həm siyasi, həm də siyasi diskurs tədqiqatlarında iki geniş ideoloji istiqamət özünü göstərir. Birinci istiqamət əsasən siyasət öz iqtidarını təsdiqləməyə çalışanlar və onlara müxalif qüvvələr arasındakı hakimiyyət uğrunda mübarizədən ibarətdir. Digər istiqamət cəmiyyətdə iqtidar və iqtisadi-

sosial institutlar arasında mövcud olan və pul, istiqalaliyyət, təsir dairələri kimi məsələlərin həllinə yönəlmiş əməkdaşlığa yönəlmişdir. Siyasi dilin hər iki istiqamətdə - cəmiyyətin yönləndirilməsində və insanların inandırılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsi faktı danılmazdır. Tədqiqat işində hər iki istiqamətə aid dil materiallarına müraciət edilmiş və sözügedən siyasi sahədə müharibə dilinin müxtəlif aspektləri dəyərləndirilmişdir.

Hazırkı dövrdə ingilis dilinin müharibələrin beynəlxalq dili kimi qəbul edilməsi siyasi diskursun da beynəlmilləşməsinə səbəb olmuşdur. Siyasi diskursun bir qolu olan müharibə diskursunun realizə edilməsində müharibə konseptinin təhlili və onların ifadə forması olan ritorik-lingvistik vasitələrin sistemli şəkildə tədqiq edilməsi vacib əhəmiyyət kəsb edir. Müharibə konsepti də əsasən siyasidir, təbiətən şiddətli və interaktivdir. Siyasi nitqlərin qurulmasında siyasi dildən ehtiyatla istifadə edilməsinin siyasi hadisələrin məcrasına böyük təsiri vardır. Siyasi diskursda bəzən hətta təhtəşüuri olaraq istifadə edilmiş sözlər müəyyən siyasi maraqlara xidmət etdiyi üçün siyasiləşir. Bu mənada, siyasi liderlər, məhkəmələr, hökumət, redaktorlar, hətta alimlər də siyasi diskursun sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Siyasi dilin persuazivliyini təmin etmək üçün kommunikasiyanın, sosial media kimi internet imkanlarının da istifadə üsullarının öyrənilməsi olduqca aktualdır.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqatın obyektı müasir ingilisdilli siyasi diskursda istifadə edilən müharibə konseptindən ibarətdir.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqatın predmetini ingilisdilli siyasi diskursda müharibə konseptinin koqnitiv-praqmatik xüsusiyyətlərinin və ritorik-lingvistik ifadə vasitələrinin aşkar edilməsi, onların ümumiləşdirilərək təqdim edilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi ingilisdilli siyasi diskursda müharibə konseptinin araşdırılmasından, siyasi diskursda müharibə dilinin koqnitiv-praqmatik xüsusiyyətlərinin və ritorik-lingvistik vasitələrin siyasi konfliktlərin aradan qaldırılmasında rolunu əsaslandırmaqdan

ibarətdir. Tədqiqat işində qarşıya qoyulmuş missiyanı yerinə yetirmək üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur:

- konsept anlayışını təfsir etmək;
- diskurs anlayışının sərhədlərini müəyyənləşdirmək;
- siyasi diskursun ümumi səciyyəsinə vermək;
- müharibə diskursunu səciyyələndirmək və konfliktlərin idarə edilməsində onun rolunu müəyyənləşdirmək;
- müharibə konseptinin koqnitiv-praqmatik təhlilini vermək;
- müasir ingilis dilində müharibə konseptinin ritorik-lingvistik ifadə formalarını və strategiyalarını aşkar etmək.

Tədqiqat metodları. Qarşıya qoyulmuş vəzifələri yerinə yetirmək üçün istifadə edilmiş tədqiqat metodları diskursiv təhlil metodu, konseptual təhlil metodu, ritorik strategiyalarının təhlili metodu, semantik-üslubi təhlil metodu və komponent təhlil metodundan ibarətdir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Siyasi diskursda müharibə konseptinin araşdırılması və bu sahədə mövcud olan elmi-nəzəri biliklər sisteminin zənginləşdirilməsi dissertasiya işinin nəzəri əhəmiyyətini təşkil edir. Dissertasiya işinin sonunda əldə edilmiş nəticələrdən gələcək tədqiqatlarda istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, dissertasiya işinin yerinə yetirilməsi zamanı alınan nəticələr müharibə dili üzrə xüsusi seminar və mühazirələrin hazırlanmasında, bu istiqamətdə praktik kurslar üçün ingilis dilində tədris vəsaitlərinin hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın fərziyyəsi. Müharibə diskursunda ritorik-lingvistik strategiyaların seçim meyarı diskursun bu növünün müxtəlif siyasi-sosial situasiyalarda spesifik praqmatik-koqnitiv xüsusiyyətlər ehtiva edə bilməsindən asılıdır və müharibə konsepti müxtəlif konseptosferaların sərhədləri daxilində fərqli semantik keyfiyyətlər əldə edə bilər.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar aşağıdakılardır:

- Tədqiqat obyektləri içərisində konsept koqnitiv linqvistikanın ən mühim obyektidir;
- Diskursda biliyin linqvistik və ritorik vasitələrlə representasiyası onun persuasivliyini təmin edən əsas rekvizitdir;
- Siyasi diskurs geniş kütlələrin idarə edilməsində və ideologiyanın formalaşdırılmasında həlledici rol oynayır;
- Müharibə konseptində ən çox istifadə edilən leksik-üslubi ifadə vasitələri metafora, metonimiya, təkrar və pafos, etos strategiyaları diskursun effektivliyinə böyük ölçüdə təsir göstərir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işində müharibə konseptinin siyasi diskursdakı yeri sistemli şəkildə tədqiq olunur. Əldə olunan elmi nəticələr akademik məqalələrdən gətirilən nəzəriyyələr və müxtəlif siyasi nitqlərdən gətirilən nümunələr əsasında izah olunur.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin leksikologiyası və üslubiyyatı kafedrasında təsdiqlənib yerinə yetirilmişdir. Dissertasiya işinin mövzusunə uyğun olaraq “Siyasi diskursda müharibə konsepti” adlı məqalə dərc olunmuşdur.

Dissertasiya işinin strukturu. Dissertasiya işi mündəricat, giriş, hər biri iki yarım-fəsildən ibarət olan iki fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Tədqiqat işinin “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmışdır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, materialları, işin obyektinə və predmetinə, elmi yeniliyinə, həmçinin elmi və praktik əhəmiyyəti təyin edilmişdir. Sonda işin aprobasiyası və strukturu barədə ətraflı məlumat verilmişdir.

Dissertasiyanın “Koqnitiv dilçilik yeni elm sahəsi kimi” adlanan birinci fəslə iki yarım-fəsildən ibarətdir. Koqnitiv dilçiliyin yaranma, eləcə də inkişaf tarixindən, koqnitiv dilçiliyin öyrənilməsindəki əvəzsiz rolundan və konseptlərin təşkili, məzmunu, təsnifatı, xüsusiyyətləri kimi məsələlərdən bəhs edilmişdir. Həmçinin dilçilikdə meydana gələn antroposentrik paradıqmadan, onun spesifik cəhətlərindən və koqnitiv dilçiliklə oxşar və fərqli cəhətlərindən bəhs edilmişdir.

Dissertasiyanın ikinci fəslı “Siyasi diskursda müharibə konsepti” adlanır. Bu fəsildə siyasi diskurs, onun inkişaf tarixi və xüsusiyyətlərindən, müharibə konseptinin, konflikt dilinin, ritorika elminin diskursdakı yerindən bəhs edilmişdir. Həmçinin müharibə diskursunun daha effektiv şəkildə realizə edilməsi məqsədilə istifadə edilən leksik-üslubi ifadə vasitələrindən, kütlələrin idarə edilməsi üçün dildə istifadə edilən strategiyalardan, siyasi nitqlərin sistematik analizi, rəsmilərin xalqın gözündə yaratdığı siyasi, etibarlı imicin tərsiri haqqında geniş məlumat verilmişdir.

Dissertasiya işinin “Nəticə” hissəsində isə tədqiqat zamanı əldə edilmiş əsas və vacib müddəalar müxtəsər və nömrələnmiş şəkildə qeyd olunmuşdur.

Tədqiqat işinin ədəbiyyat siyahısında işin yerinə yetirilməsi zamanı istifadə etdiyimiz, Azərbaycan, rus və ingilis dillərində olan elmi-nəzəri əsərlər haqqında bibliografik məlumatlar və internet mənbələrinin linkləri qeyd edilmişdir.

Dissertasiyanın ümumi həcmi 83 səhifə təşkil edir.

I FƏSİL

KOQNİTİV DİLÇİLİK YENİ ELM SAHƏSİ KİMİ

1.1. Koqnitiv dilçiliyin yaranma tarixi

“*Varlıq evi*” – Martin Haydeqqerə əsasən, dil varlığın evidir [42, s.239]. Dil daşıyıcısı olmaq özünü evdəki kimi hiss etmək, evində olmaqdır. Dili mövcudluq evi kimi təsvir edən Hayqedder iddia edir ki, insanlar dil evində məskunlaşır. Dil sadəcə istifadəyə hazır vasitə deyil. Biz öz dilimizdə yaşayırıq; onun təyin etdiyi, bizim üçün müəyyənləşdirdiyi həyatları yaşayırıq. Bu cür determinasiya isə məhz dildə mövcud olan koseptlər vasitəsilə müəyyən edilir.

Dilçilik tarixində davamlı olaraq müxtəlif paradıqmalar davamlı şəkildə bir-birini əzəv etmişdir. Bu dəyişiklik cəmiyyətin inkişafı ilə birlikdə labüdləşmişdir. Dilçilik tarixi Qədim Dövr, Orta Dövr Dilçiliyi, Gənc Qrammatiklər Mərhələsi, Sturuktur-funksional Dilçilərin Dövrü və Törəmə Dilçiliyi olmaqla bir neçə kateqoriyaya ayrılır [7, s.30]. Aparılan araşdırmalar nəticəsində koqnitivistika elminin arxa fonunda məlumatın necə yarandığı, dilə necə daşındığı, necə saxlandığı, emalı, ötürülməsi kimi bir çox məsələlərə cavab tapılır. Bu suallara cavab tapılması isə bütövlükdə elmlərarası/fənlərarası mütəşəkkil fəaliyyətin nəticəsidir. Koqnitivistikanın tədqiqi məqsədilə neyrolinqvistika, informasiya nəzəriyyəsi, semiotika, antropologiya, psixologiya kimi elmlər birgə öyrənilirlər. Koqnitiv dilçiliyin lingvistikanın digər bölmələrindən ən bariz fərqi konseptual məsələlərlə sıx əlaqəsidir. Koqnitiv dilçiliyin əsas tədqiqat mövzuları insanların dünya haqqında bilikləri, bu bilikləri əldə etmə metodları, onların emalı və s.-dir.

İlk öncə koqnitiv dilçilik adlanan elm sahəsinin tarixi inkişaf dinamikasına nəzər salaq. Geniş spektrumda nəzər saldıqda şüur, özünüdərkətmə, hiss, qavrama, dil, təfəkkür, anlama, psixoloji proseslər, mənə və s. kimi konseptlərin araşdırılması dilçilik tarixində yeni bir fenomen hesab edilə bilməz. Bu mövzuların dilçiliyə ilk dəfə koqnitiv lingvistiklər tərəfindən

gətirildiyini iddia etmək yalnız olardı. Fəlsəfə tarixinə töhfə verən böyük üstadlardan Aristotel, Platon və Əl-Farabi dilin idrak aləti olduğu fikrini irəli sürürdülər. Məsələn, Platonun “Kratilos”unda dil idrak vasitəsi kimi təsvir edilir [58, s.16]. Lakin koqnitiv dilçiliyin tədqiqat mövzularını, tədqiqat istiqamətləri və ilkin anlayışlarını formalaşdıranlar qərb alimləridir. Corc Miller 1950-ci illərdə koqnitiv tədqiqatlar üçün “*informasiya nəzəriyyəsinin simpoziumu*” terminini işlətmişdir [57, s.287]. Zaman ötdükcə bu mövzularda irəli sürülən yeni yanaşmalar, aparılan tədqiqatlar, əldə edilən məlumatlar koqnitiv dilçiliyə marağı gücləndirmişdir.

Koqnitiv dilçilik dilçilik, psixologiya, antropologiya, neyrolinqvistika kimi elmlərin kəsişmə nöqtəsində təkmilləşmişdir. Bu elm sahələri arasında mövcud olan əlaqənin önəminə diqqət çəkən məşhur dilçi-alim Hörst Müller Semiotikanı bu kəsişmələrin mərkəzinə qoyur [37, s.16]. Dil tarixində ilk dəfə Erfurtlu Tomasın 1300-cü ildə çap etdirdiyi “*Grammatica speculativa*” adlı əsərində nitqə təsir göstərən daxili və xarici amillərin nəzərə alınmağa başlaması ilə istiqamət koqnitiv dilçiliyə doğru dəyişdi, bundan sonra dildə məlumatın saxlanması, onun emal edilməsi, transformasiyası məsələlərinə rəğbət koqnisiya elminin inkişafı ilə daha da artdı [81].

Elm kimi koqnitiv dilçilik nəzəriyyəsi öz köklərini Vilhelm fon Humboldtun əsərlərindən götürür. Şübhəsiz ki, bu səbəblə də dilçilik tarixində alman linqvistlərinin xüsusi yeri vardır. Vilhelm fon Humboldtun dilçiliyə verdiyi töhfələrdən danışan Noam Xomski qeyd edir ki: “*Humboldtun dil nəzəriyyəsinə verdiyi orijinal və dəyərli töhfələr təəssüflər olsun ki, bu yaxınlara qədər lazımcə qiymətləndirilməmişdir.*” [22, s.29]

Ferdinand de Sössür, Bouden de Kurten, Cin Piaje, Noam Xomski, Corc Ləkoff, Mark Conson kimi məşhur dilçilər koqnitiv dilçilik sahəsinin pionerləri idi. Linqvistikanın bu sahəsi dilin hər bir fərdə xas istifadə qaydalarından, onun nitqinin və ifadələrinin təkə kommunikativ cəhətdən deyil, eyni zamanda daxili psixoloji vəziyyətinə nəzərən analizindən bəhs edir.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində psixologiya, təbiətşünaslıq kimi bir sıra sahələrin dilçiliyə inteqrasiyası nəticəsində linqvistlər bir sıra modellər işləyib hazırladılar. Həmin modellər içərisində ən maraqlısı avstraliyalı dilçi Karl Büllerin ünsiyyət modeli hesab edilə bilər [19, s.12]. Ünsiyyət modeli əsasında disiplinlərarası qarşılıqlı əlaqə əyani şəkildə göstərilirdi. Modelə əsasən dildəki hər bir vahid özündə ifadə (ekspressiv), müraciət (apelyativ), təsviri (eksplikativ) cəhətləri ehtiva edir. Günümüzdəki koqnitiv dilçiliyin əsası məhz bu konsept əsasında qurulmuşdur.

Koqnitiv dilçilik XX əsrin ikinci yarısında fundamental biliklərdən və mövcud antroposentrik paradıqmadan istifadə edilərək öyrənilmişdir. Antroposentrik yanaşma qlobal dilçilik və rus dilçiliyinin hazırkı vəziyyətini xarakterizə edir. Antroposentrik perspektiv koqnitiv dilçilik kimi yeni sahələrin yaranmasına səbəb oldu. Diqqətlə tədqiq edildiyi halda bu yeni elm sahəsinin kökü Avropa dilçilik əsərlərinə, o cümlədən Vilhelm fon Humboldtun linqvofəlsəfi konsepsiyasına, həmçinin Frans Boasın, Eduard Sapirin və Benjamin Uorfun əsərlərinə gedib çıxır. Məhz bu səbəbdən 1960-cı illərdə bir çox alimlər Benjamin Uorfun tədqiqat və təcrübə fərziyyəsinə xüsusi diqqət yetirmişlər [5, s.8].

Hər bir dil öz daşıyıcılarının və onların yaratdığı mədəniyyətin perspektivində öyrənilməlidir, çünki daşıyıcıların dildən istifadəsi onları bir-, dil birindən fərqləndirir və dilin özünəməxsus xüsusiyyətlərini aşkar edir. Bu vahidlərinin təbiətini araşdırmaq üçün koqnitiv fəaliyyətdir. Sözügedən xarakteristik cəhətlər dil daşıyıcılarının fikirlərini ifadə etməsində istifadə olunur. İnformativ, denotativ və ya istinad xarakterli linqvistik proseslər idrak fəaliyyətini təşkil edir. Nəticə etibarlı ilə dil bəzi obyekt və məfhumlardan daha geniş bir sahəni əhatə edir. Başqa sözlə, bu, fərqli bir təfəkkürdür, zamanla əldə edilən insan təcrübəsinin təmsilidir və sosial müdaxilə tətbiq edilmədən həyata keçirilə bilməz.

Dil, təfəkkür və reallıq kimi fundamental anlayışları ilk dəfə tədqiq edən alman filosofu və dilçisi Vilhelm fon Humboldt olmuşdur. Dil, Leo Vaysqerberə

görə, obyektiv reallığı ifadə edə bilməz, yalnız insanın subyektiv interpretasiyasını inikas edə bilər. [71, s. 380] Nəticədə koqnisiya müəyyən bir dilin təsiri altında olur. Burada linqvist dili və idrakı mənimsəmiş və onları dünyadan (obyektiv reallıqdan) təcrid olunmuş şəkildə öyrənmişdir.

“*Koqnitiv elm*” anlayışı daxilində ilkin olaraq informasiyanın toplanması, işlənməsi, saxlanması və istifadəyə verilməsi prosesi nəzərdə tutulur.

Valentina Maslova qeyd edir ki, “*Koqnitiv dilçilik koqnitivizm üzərində qurulub və dil tədqiqatının əhatə dairəsini genişləndirən müasir antroposentrik paradigmlar kontekstində mövcudluğunu qoruyub saxlayır*”[55, s.80].

Dilçilikdə antroposentrik paradigmanın tətbiqi ilə tədqiqatların əsas fokusu obyektədən subyektə doğru yönəldi. Antroposentrik çərçivədə dil və mədəniyyət terminləri qarşılıqlı şəkildə bir-birinə təsir göstərən fenomenlər kimi dəyərləndirilir. Mədəniyyət dildə öz əksini tapdığı üçün bu sahədəki tədqiqatlar leksik-semantik materialları müxtəlif kontekstlərdə birləşdirir. Cari hər hansı bir semantik sahə mədəniyyətin bir fragmenti hesab edilir. Semantik sahə və mədəniyyəti bir vəhdətdə dəyərləndirməklə, əslində, dil və mentalitet bir-birinə sıx toxunmuş anlayışlar kimi öyrənilir.

Bəzən antroposentrik paradigma və koqnitiv dilçilik anlayışları eyniləşdirilir, lakin yaxından nəzər salsaq görürük ki, paradigma daha geniş bir anlayışı təsvir etdiyi halda, koqnitiv dilçilik sadəcə bir sahəni əhatə edir.

Koqnisiya fərdi xarakter daşdığı üçün informasiyaların insan beynindəki representasiyaları da fərqli ola bilər. Bu fərqlilik fərdi xarakter daşısa belə, müəyyən koqnisiya qəlibləri kütləvi şüurları kəskin formalaşdırır, bununla da kütləvi fərqlər meydana çıxır. Bu səbəblə də, dildə milli şüur, milli mentalitet kimi bir sıra ifadələr işlənir. Yenə də informasiyanın emalı prosesini, o zaman koqnisiyada baş verən hadisələri duymaq mümkün deyil, sadəcə hansısa bir fikir söyləndikdən sonra nəticədə koqnitiv fərqlər özünü göstərə bilər.

Cəmiyyətin mentaliteti öz əksini dildə bu və ya digər formada tapır və eyni mənşədən olan dillər arasında bu bənzərliklərə rast gəlmək mümkündür. Bu halda semantik fərqlər də özünü biruzə verə bilər. Misal üçün Azərbaycan və

Türk dillərində mövcud “*işləmək*” və “*çalışmaq*” sözlərini semantik cəhətdən təhlil etsək, hər iki dildə sözlərin qarşılığının olduğunu, yalnız bu qarşılığın semantik cəhətdən eynilik təşkil etmədiyini görürük. Türkcədə olan çalışmaq sözü azərbaycancada səy göstərmək mənasına gəlib daha yüksək üslubi çalar kəsb edir. Azərbaycancadakı işləmək sözü isə türkcədə mənfi mənada işlənərək birinin beynini yumaq mənasına gəlir.

Koqnitivizm təfəkkür, onun funksiyalarını və fəaliyyətini öyrənən koqnitiv dilçiliklə sıx bağlıdır. İnsanların idrakı sistemləşdirilmiş biliyin bünövrəsini təşkil edən təfəkkürün, təsvirlərin, simvolların və əlamətlərin toplanmasını özündə ehtiva edən tədqiqat obyektidir. Hər bir insanın idrak dünyası onun psixi fəaliyyəti və həyat təcrübələri ilə formalaşır. Bu aktları müəyyən edən əsas göstərici dildir.

“*Pərdə arxasında qavrama*” ifadəsi məşhur dilçi alim Jill Fokonye tərəfindən koqnitiv dilçilik haqqında irəli sürülmüş digər maraqlı bir təsvirdir [102, s. 8-9]. Hər hansı bir obyektə ad verilməsi, məna yüklənməsi prosesi “*pərdə arxasında*” baş verir. Jill Fokonye iddia edir ki, dil düşüncəni mürəkkəb strukturlarla kodlaşdırmır, dil sadəcə zəngin və mürəkkəb ideyaların yaradılması üçün ilkin təlimatları kodlaşdırır. Jill Fokonye mənanın təsis edilməsində iştirak edən bu pərdəarxası konseptuallaşdırma proseslərinə “*pərdə arxasında qavrama*” etiketini verir.

Dildə mövcud olan fikirlər, ideyalar konseptlər daxilində mühafizə edilir. Dilçilikdə konsepsiyalar mücərrəd fikirlər kimi təsvir edilir. Onlar prinsiplərin, düşüncələrin və paradigmalarnın təməl daşları hesab edilir. Konseptlər koqnitivlərin bütün aspektlərində mühüm rol oynayırlar.

Koqnitiv dilçiliyin dərinəndən araşdırılan digər bir termini isə koqnemdir. Koqnitiv dilçilik maddi varlığın dil vasitəsilə insan şüurunda bölgüsüdür və dildə ifadə olunan hissələridir. Bunların məna tərəfini müasir dilçilik konsept, ifadə tərəfini isə koqnem adlandırır.

Dildə mövcud olan fikirlər, ideyalar konseptlər daxilində mühafizə edilir.

Dilçilikdə konsepsiyalar mücərrəd fikirlər kimi təsvir edilir. Onlar prinsiplərin, düşüncələrin və paradigmalərin təməl daşları hesab edilir. Konseptlər koqnisiyanın bütün aspektlərində mühüm rol oynayır. Konsept dünya bilik, təcrübələrinin saxlandığı sistemdir. Bu sistemdə mövcud olan informasiyalar siniflərə, kateqoriyalara bölünür. Bu mürəkkəb sturukturlar bizə kommunikasiya əsnasında informasiya ötürməyə və qəbul etməyə imkan yaradır.

Koqnitiv dilçilikdə tez-tez istifadə olunan terminlərdən biri də *“koseptsfer”*dir [87]. Bu termin ilk dəfə linqvistikaya MDB məkanında Dimitri Lixaçev tərəfindən təqdim olunmuşdur. Konseptsfer konseptlərin məcmusudur, bəzən onu *“konseptlərin mürəkkəb stuktururu”* da adlandırırlar [60, s.61-62]. Dimitri Lixaçevin fikrinə əsasən, xalqın milli dəyərləri, adət-ənənəsi, görüşləri, dili, dini nə qədər zəngin olarsa, həmin xalqın koseptsferi də o qədər çoxşaxəlidir. Hər bir dilin konseptosferasının çoxlu variantları mövcuddur, onlar müxtəlif şəkildə qruplaşır və özünülərini fərqli şəkildə biruzə verirlər [54, s.5-9].”

Son zamanlarda koqnitiv dilçilikdə tez-tez istifadə edilən başqa bir termin isə koqnitiv məkan terminidir. Koqnitiv məkan 2 yerə ayrılır: fərdi koqnitiv məkan və kollektiv koqnitiv məkan. Kollektiv koqnitiv məkanda insanları birləşdirən, ümumi koqnitiv şüuru təşkil edən konseptlər saxlanır. Fərdi koqnitiv məkanda isə adından da görüldüyü kimi individualın şəxsi təcrübələrinin nəticəsində ərsəyə gələn konseptlər mühafizə edilir.

Koqnitiv dilçilikdə digər aktual istifadə edilən termini koqnitiv baza terminidir. Koqnitiv baza insanların təsəvvürlərinin sturukturlaşmış formasıdır. Koqnitiv baza haqqında məşhur dilçi alim Eldar Piriyevin də maraqlı fikirləri var. Azərbaycanlı dilçinin fikrincə, koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışı *“konsept”*dir. Eldar Piriyeq qeyd edir ki, *“milli mentalitetlərin də mühüm fərqləri bir tərəfdən dildə əks olunur, digər tərəfdən isə dillə müəyyən olunur. Hər halda dil vahidlərinin təşəkkülü koqnitiv bazada baş verir. Bəzi hallarda bu koqnitiv baza müasir dil səviyyəsində dərk olunur, bəzi hallarda isə dərk olunmur,*

“oxunmur”. *Koqnitiv bazanın bizə qaranlıq qalması belə bir məkanın mövcud olmadığı mənasına gəlmir*” [6, s.108].

Corc Lakof, Ronald Lanqaker kimi məşhur linqvist alimləri ilə Funksionalist koqnitiv dilçilik dilçilik nəzəriyyəsinin böyük məktəbidir. Adından da görüldüyü kimi koqnitiv dilçilik qrammatik sturukturun koqnitiv (semantik) izahından bəhs edir. Dilçilikdə funksional yanaşmaları qiymətləndirmək üçün koqnitiv dilçiliyin bu növündən istifadə edilmişdir. Son 20-30 il ərzində inkişaf edən koqnitiv dilçilik dildə konseptual representasiya ilə məşğul olarkən sözügedən representasiyanın daxili sturuktura uyğun şəkildə təşkil edilməsini də təmin edir. Beləliklə, koqnitiv dilçilik məkan, zaman, səhnə, hadisələr, yer, səbəb, nəticə kimi fundamental konseptual kateqoriyaların dildə təşkili formalarını araşdırır. Bu paradıqmalar fokus, perspektiv, iradə, niyyət və təsir kimi əsas idrak kateqoriyalarını da əlavə etmək olar. Burada əsas diqqət konseptual sturukturların, məsələn, metafora xəritəsində, semantik çərçivə daxilində, mətn və ya kontektdə konseptual kateqoriyaların böyük alt qruplarla qarşılıqlı əlaqəsinə, başqa sözlə inteqrasiyasına yetirilir.

Dil semantikasından danışarkən leksik və frazeoloji vahidləri gözdən qaçıрмаq olmaz. İkinci dərəcəli nominasiya vahidi kimi frazeoloji birləşmələr özündə ekspressiv münasibət ehtiva edirlər və mədəniyyəti konsept şəklində təqdim edirlər. Mədəniyyət birbaşa leksik və frazeoloji vahidlərin köməyi ilə konseptləşir. Leksik vahidlərdən fərqli olaraq frazeoloji vahidlər ekspressiv münasibət ehtiva etdiyi üçün daha təsirli dil vahidləri hesab edilirlər.

Aydın məsələdir ki, söhbət dil semantikasının həqiqətlə olan münasibətlərindən gedirsə, ilk növbədə, leksik və frazeoloji vahidlər yada düşür. Dil semantikasından danışarkən leksik və frazeoloji vahidləri gözdən qaçıрмаq olmaz. İkinci dərəcəli nominasiya vahidi kimi frazeoloji birləşmələr özündə ekspressiv münasibət ehtiva edirlər və mədəniyyəti konsept şəklində təqdim edirlər. Mədəniyyət birbaşa leksik və frazeoloji vahidlərin köməyi ilə konseptləşir. Leksik vahidlərdən fərqli olaraq frazeoloji vahidlər ekspressiv münasibət ehtiva etdiyi üçün daha təsirli dil vahidləri hesab edilirlər.

Koqnitiv elmdə önəmli istiqamətlərdən biri də dil kommunikasiyası prosesinin öyrənilməsi məsələsidir. Təkzibedilməz faktdır ki, bu mövzuda müxtəlif yanaşmalar mövcuddur və informasiyanın ötürülməsi və adresat tərəfindən qəbul edilməsi, harda, necə istifadə edilməsi məsələləri koqnitiv linqvistikanın mərkəzi müddəalarındandır. Ələvsət Abdullayev bu məsələ ilə bağlı qeyd edir ki, koqnitiv dil mövzusunda son dövrlərdə 2 problem müzakirə mövzudur [1, s.220]. Birincisi müxtəlif informasiyaların verilməsi sturukturu, digəri isə anlama prosesində informasiyanın konseptual təşkili vasitələridir. Ələvsət Abdullayev əlavə edir ki, dil haqqındakı biliklərin bütövünü qrammatika, dilin işlənməsi, nitq mübadiləsi prinsipləri haqqında biliklər təşkil edir. Dil xarici biliklər isə kontekst, adresat haqqında biliklər və ümumi fon məlumatlarından ibarətdir.

Yəni hər bir bilik növünə konseptual perspektivdən yanaşılmalıdır və bu yanaşma həm sintaktik, həm semantik, həm də, praqmatik səviyyələrdə öyrədilməlidir, yəni məlumatın verildiyi materialda hər 3 səviyyə mövcuddur. Ötürülən informasiyanın anlaşılması üçün sintaktik təhlil əsnasında semantik və pragmatik səviyyə datasından istifadə edilməlidir.

Koqnitiv linqvistikada diqqət yetirilən məsələlər sırasına leksik formalar, morfoloji quruluşun semantikasi, eləcə də sintaktik nümunələr də aid edilir. Dilçiliyin bu sahəsinin özünəməxsus digər bir cəhəti isə strategiyalarda istifadə edilməsidir. Konkret varlıqdan, situasiyada koqnitiv informasiyanın rolu danılmazdır. Noam Xomski bu haqda yazır: *“insan dil biliklərinə yiyələnərək, özündə qaydalar sistemi saxlayır, bu da xüsusi yollarla özünü səs və mənada göstərir. Dil sistemini qurmuş olan insan, başqa sözlə onu müəyyənləşdirən linqvistika, faktik olaraq insanda olan bu sistemin bəzi fərziyyəsini təklif edir”*[21, s.39]. Noam Xomski düşünür ki, verballaşmanın nitqdə xüsusi əhəmiyyəti var: danışan informasiyanı necə ötürəcəyini planlaşdırır, adresatın fon biliklərini nəzərə alır və informasiyanı adresatın başa düşə biləcəyi formada çatdırır.

Müasir azərbaycancanın leksik bazasında koqnitiv tədqiqatların başlanması son illərə təsadüf edir. Bu səbəblə də koqnitiv dilçilik mövzusunda yazılan ətraflı dilçilik əsərlərinə rast gəlinmir. Milli təfəkkür özündə təcəssüm etdirən müxtəlif konseptlər dildə, ilk növbədə, leksik-semantik səviyyədə nümayiş olunur, yəni dildəki konseptləri iki istiqamətdə tədqiq etmək mümkündür. Birinci istiqamətdə hər bir dil işarəsi özünün paradigmatik və sintaqmatik aspektlər üzərindən semantik sahəsini yaradır. İkinci istiqamətdə isə semantik sahənin həm quruluşu, həm də hadisələrin koqnitiv əlamətləri öyrənilir. *“...semantik sahə ayrı-ayrı dillərin mənaca fərqlənən səciyyəvi xüsusiyyətlərini, dilin semantik strukturunun inkişaf meyllərini müəyyənləşdirməyə kömək edir”* [2, s.315].

Dilçilikdə leksik-semantik qrup/paradiqma ifadəsi semantik sahə termini ilə sinonimlik təşkil edir. Müəllif Vasili Stariçenok bu terminlərin yaxınmənalı olduğundan bəhs edir, lakin məsələyə öz münasibətini bildirmir.[11, s.449] Düşünürəm ki, semantik sahə termini ilə yuxarıda adlarını çəkdiyim digər terminlər arasında fərqlər mövcuddur, çünki qrup və paradiqma ifadələri arasında miqyas fərqi var.

Sinonimik cərgə təşkil etdiyi iddia edilən terminlərin hər biri eyni mövzudakı leksik vahidləri ifadə etmək üçün istifadə edilir, lakin “Semantik sahə” anlayışı mövzu ilə məhdudlaşmır. Olqa Axmanova qeyd edir ki, mövzunun obyektiv səciyyəsi olduğu halda, semantik sahə dilə aiddir[9, s.334] Burada da koqnitiv təhlil və struktur dilçiliyin ortaq cəhətlərini müşahidə edilir. Məsələn, fərqli dillərdəki 14 semantik sahə tamamilə fərqli sistematik quruluşa sahibdir.

Hər bir dildə semantik sahə müxtəlif faktorlarla reallaşır. Sözüün metaforik xarakteristikalara yiyələnməsi onun semantik cəhətdən inkişafında önəmli rol oynayır. Assosiativ səviyyədə söz-ifadələrin əlaqələnməsi semantik sahənin yaranmasına səbəb olur, bir söz fərqli mühitlərdə fərqli anlayışlarla münasibətdə olur və yeni semantik dəyərlər qazanır. Bu sözüün özül semantik dəyərindən uzaqlaşması bahasına başa gəlir. [4, s.8].

Semantik sahənin mərkəzi xəttini onun adı, sturukturunu isə paradiqmatik və sintaqmatik xətlər təşkil edir. Lakin hər hansı bir mövzudakı sözlər digər dillərdə tamamilə fərqli semantik sahələr, eləcə də, fərqli semantik sturukturlar yaradır. Məsələn, təhsil sözünün fərqli dillərdə fərqli semantik sahələri mövcuddur. Pakistanda bu söz qadağa, qız, qadın, məcburiyyət sözləri ilə asosasiya yaratdığı təqdirdə, azərbaycancada gələcək, oxumaq, uğur kimi sözlərlə birgə semantik sahəyə daxil olur.

Eyni hadisə bütün xalqlar üçün keçərlidir. Leksik vahidlər bütün dillərdə mövcud ola, lakin semantik sturuktur baxımından eynilik təşkil etməyə bilər. Məsələn, azərbaycanlılar qonaq sözünü rus və ya almanlardan xeyli fərqli bir şəkildə qəbul edirlər, yəni qonaq semantik sahəsi də hər 3 dildə fərqli semantik quruluşa sahibdir və bu fərqlərə aydınlıq gətirilməsi üçün də koqnitiv interpretasiya ehtiyac yaranır.

Bu fərqlərin meydana çıxma səbəbi milli təfəkkürdə mövcud dünya dərk kodlarıdır. Semantik sahə anlayışı sistem-sturuktur dilçiliyi koqnitiv yanaşma ilə birləşdirir. Bu birləşdiricilik missiyasını icra edən digər bir məfhum isə denotat anlayışıdır. Vasili Stariçenok denotatı dil işarəsinin mahiyyəti kimi təsvir edir və həmin mahiyyəti hansısa bir əşyaya bağlılıqda görür.[12, s.158] Bu da sistem-sturuktur dilçiliklə koqnitiv dilçilik arasında başqa bir körpü hesab edilə bilər.

Artıq məlumdur ki, koqnitiv dilçiliyin mərkəzi termini konseptin bir başa milli mentalitet, təfəkkürlə yaxın əlaqələri mövcuddur, yəni konsept mədəniyyəti təcəssüm etdirir. Leksik məna ilə konsept arasındakı fərq də elə məhz buradan qaynaqlanır. Leksik məna təklikdə mədəni aspektə sahib deyil, onu özündə ehtiva etmir. Məsələn, azərbaycandakı qonaq sözü və ya onun rusca qarşılığı *гость* leksemi müəyyən bir subyekti göstərir, lakin bu leksemlərin heç biri konseptual məzmun haqda məlumat vermir. Yəni qonaq sözünün mənası ilə azərbaycanlıların qonaq qəbul etmə qaydaları, qonağa münasibət, adət-ənənələri haqqında heç bir əlavə informasiya ötürülmür. Bununla yanaşı ikidilli lüğətlərin heç birisi oxucunu mədəni informasiya ilə təmin etmir. Yəni Azərbaycan dilindəki qonaq sözünün mənasını bilməklə biz Azərbaycan xalqının qonaq

qəbul etmək adətlərini bilə bilmərik. Beləliklə, leksik mənanın konseptual məzmununa daxil yoxdur, lakin konseptlə leksik mənanın denotatı arasında müəyyən bir korrelyasiya mövcuddur. Konsept hadisə haqqındakı milli-mədəni aspektləri əks etdirirsə, denotat leksik mənanın əşya ilə bağlılığını göstərir. Sözügedən bağlılıq təhtəl-şüur səviyyəsində mövcuddur və milli mədəniyyətlə şərtlənir. Yəni milli təfəkkür etnik mədəniyyət çərçivəsində əşyaların obrazlarını tipikləşdirir. Məsələn, hər bir azərbaycanlının şüurunda toy haqqında təsəvvürlər yaşayır. Bu təsəvvürlər, toyların özləri kimi, fərqlənə bilər, lakin Azərbaycan dilindəki toy sözü Azərbaycan xalqının kütləvi şüurunda eyni obrazlar sistemi ilə bağlıdır. Əlbəttə, toy ləkseminin siqnikatı “evlənməni müşayiət edən şənlik” kimi müəyyən oluna bilər, denotat isə həmin şərhləri canlandıran tipik obrazla bağlıdır. Lakin nə qədər tipik olsa da, yenə də milli mədəniyyətlə bağlıdır. Fikrimizcə, bu cəhət də sistem-struktur dilçiliyi koqnitiv dilçiliyə yaxınlaşdırır.

1.2. Konsept koqnitiv dilçiliyin əsas obyektini kimi

Konsept anlayışı mədəniyyət və koqnisiya arasında mövcud olan əlaqəni xarakterizə edir. Məhz bu əlaqə vasitəsilə insanın təfəkkürünə ötürülən mədəniyyət xariqülədə təsiri ilə onun formalaşmasında mühim rol oynayır. Həmin təsirlərin nəticəsində insan koqnisiyasında obyektlərin mental obrazı, yaxud başqa adı ilə “*konseptlər*” meydana gəlir.

Məlumdur ki, “*konsept*” termini istifadə tezliyinə görə bütün digər terminlərdən xeyli irəlidir. “*Konsept*” anlayışı kökünü riyazi məntiqdən götürmüşdür. “Konsept” koqnitiv dilçiliklə bərabər, metafizikanın və fəlsəfənin də tədqiqat obyektidir.

“*Konsept*” termininin kökü Aristotelin “Klassik konsepsiyaların fəlsəfəsi”nə [15] gedib çıxır.

1892-ci ildə dil fəlsəfəsində ilk dəfə dil filosofu Qottlob Frege anlayış və obyekt arasındakı fərqi izah etmişdir. Qottlob Fergeyə görə tək bir fikri ifadə edən cümlə tamamlıq və konsepti ifadə edən predikatdan ibarətdir [35, s.42-55].

“Konsept” termini indi müxtəlif dil sahələrində geniş istifadə olunur. Dilçilikdə “konsepsiya” həm köhnə, həm də yeni termdir. “Conceptus” sözü orta əsr Latıncasından əxz edilmişdir və “düşünmək” mənasını verən “concupere – concapere” felindən əmələ gəlmişdir. Klassik latın dilində konsept sözünün mənası “gölməçə”, “iltihab”, “hopdurma”, “mikrob” deməkdir. “Konsept” sözü törəmələri ilə birlikdə bütün Roman və German dillərinə daxil olmuşdur.

Konseptin yaranma, meydana gəlmə məsələsi ilə bağlı kifayət qədər ziddiyyət təşkil edən görüşlər mövcuddur. “Düşüncə dili” adlı əsərində Cerri Fodor yazır ki, “Anadangəlmə konseptual sistem fərdin doğulması ilə yaranır[44, s.96].” Müasir linqvistlər isə konseptləri bioloji anadangəlmə deyil, ətraf aləmlə interaksiya vasitəsilə toplanan təcrübənin nəticəsi kimi qəbul edir. İnsanların həyat təcrübəsi bir-birindən fərqləndiyinə görə konseptlər də müxtəliflik göstərə bilər. Məsələ burasındadır ki, konsept mental xarakter daşdığına görə demək olar ki, müşahidəedilməz bir məfhumdur. Mövzu ilə bağlı Fəxrəddin Veysəllinin fincan nümunəsini yada salmaq yerinə düşərdi. Onun fikrincə fincanları bir-birindən fərqləndirən rəng, forma, dərinlik, ölçü kimi cəhətlər olsa da, onları bir sferada birləşdirən ümumi missiya mövcuddur və bu səbəbdən hər kəs fincanın ümumi mənasını dərk edir.

Konsept cəmiyyət tərəfindən zaman kimi fenomen hadisə və obyektlərin dərk edilməsi haqqında ensiklopedik məlumatları özündə müfəssəl əks etdirir. Konsepsiya sabit daxili formaya malikdir, fərdin və cəmiyyətin koqnitiv fəaliyyətinin nəticəsini əks etdirir. Konsept sabit daxili formaya malik olsa da, öz məntiqi sərhədlərini zamanla inkişaf etdirir, dəyişdirir. Zaman keçdikcə konsept öz koqnitiv-semantik strukturunu daraldır, əksər hallarda isə genişləndirir. Gotfrid Leybnitz düşünürdü ki, hər bir insanın beynində doğuşdan ibtidai fikirlərin mövcuddur, başlanğıcda gizli olan fikirlər sonradan fərdin həyatı təcrübəsi nəticəsində aktivləşərək inkişaf edir. Bu anadangəlmə fikirlər

bölünməz və tamdır, heç bir açıqlama ilə izah edə bilməsək də, ibtidai ideyalar və hislər məcmusu üzərində şəxsi təcrübəmizi inkişaf etdiririk. Gotfrid Leybnitz bu elementar düşüncə və hissləri “*insan əlifbası*” adlandırdı.” [53, s.430].

Konseptin funksiyası yalnız obrazları daxilində mühafizə edib birləşdiricilik və ya ümumiləşdiricilik vəzifəsini icra etməkdən ibarət olmayıb, eyni zamanda, mühafizəedici missiya həyata keçirməkdir. Konsept müxtəlif proseslərin, ideya və fikirlərin dayanmadan cərəyan etdiyi mental bir poliqondur. Konsepti söz şəbəkəsi, söz anbarı da adlandırmaq olar. Sözlərin bir-biri ilə əlaqələnməsi, şəbəkə təşkil etməsi və müəyyən bir konsept yaratması isə fərdin milli, mədəni, dini, tarixi soy-kökündən asılı olaraq dəyişir.

Eyni bir söz müxtəlif şəxslər tərəfindən fərqli şəkildə başa düşülür, insanlar fərqli olduğu üçün onların mental aparatı da fərqli şəkildə fəaliyyət göstərir. İnsan doğum anından etibarən eşitdiyi hər bir sözü, təcrübə etdiyi hər bir hadisəni avtomatik olaraq koqnitiv fondunda kodlarla proqramlaşdırır. Onun hərəkətini, geyimini, davranışını, nitqini, münasibətini sözün əsl mənasında idarə edən də həmin bu proqramdır. Mövcud olan hər hansı bir dil öz imkanları ilə ətraf aləmi təsvir edir, konseptuallaşdırır. Bununla da təcrübə və bilik datası formalaşmağa başlayır. Konseptin düşüncə nüvəsi hesab edilən sözlər, söz birləşmələri, cümlə və mətnlər vasitəsilə yeni mənalar törəyir və bu prosesdə həmin mənalar davamlı bir şəkildə aktuallaşır. Konseptlərin aktivləşməsi üçün hərəkətəgətirici stimulyatorlara ehtiyac vardır. Real situasiyalar və obyektiv gerçəklik konseptlərin aktuallaşması üçün əsas stimulyator hesab edilir.

Aşağıdakılar konsepsiyanın əsas növləridir [33]:

- mədəni konsept
- linqvokultural konsept
- koqnitiv konsept
- emosional konsept
- elmi konsept

Linqvokulturoloji konseptlərə bəzən milli koseptlər də deyilir, öz flektivliyinə, dinamikliyinə görə seçilən bu koseptlər xarici və daxili faktorlarla

dəyişikliyə məruz qalsalar belə, onlar özünəməxsusluğunu hələ də qoruyub saxlamaqdadır.

Qeyri-milli konseptlər isə başqa mədəniyyətlərin məhsulu kimi dəyərləndirilir.

Ümumiyyətlə, linqvokulturologiya və ona qarşı duran koqnitiv dilçilik bir-birinə zidd cərəyanlar deyildir, əksinə bu istiqamətdə mütəşkil formada hərəkət edirlər. Onlar müəyyən mövzularda oxşar yanaşmalara malikdirlər. Bu məqamda onları bir-birindən fərqləndirən düşüncədən-mədəniyyətə yaxud mədəniyyətdən-düşüncəyə məsələsidir. Koqnitivistlər düşünürlər ki, konsept düşüncədən-mədəniyyətə doğru hərəkət etməkdədir. Linqvokulturoloqlar isə bunun əks arqumentini irəli sürürlər ki, hərəkət əks istiqamətdə, mədəniyyətdən-düşüncəyə doğru hərəkət edir.

Mədəniyyət insan tərəfindən yaradıldığı üçün düşüncədən-mədəniyyətə yanaşması daha uğurlu hesab edilə bilər. Linqvokulturologiyada ümumən mədəni dəyərlər, miflər, folklor, tarix, düşüncə tərz, ənənələr, kollektiv fikirlər, assosiasiyalar dil daşıyıcısının ruhunu təzahür etdirir. Bütün proseslərin qarşısında duran əsas misiya isə kamil insan modeli hazırlamaqdır.

Hər bir söz bir ideyadır, hər ideya isə bir konseptdir, lakin vurğulamaq yerinə düşər ki hər bir konseptin ərsəyə gəlməsində ideyalar şəbəkəsi iştirak edir. Burada əsas rol dəyər anlayışı oynayır. İdeyalar o zaman konseptə çevrilir ki, onlar müəyyən dəyərə malik olurlar. Buna görə də, konsept anlayışının ardında güclü dəyər kodları mövcuddur. Bu kodlar olmadan dəyərsiz hesab edilən ideyalar konseptə çevrilmir, çünki insan daima müəyyən bir şeylər haqqında düşüncəyə sahib olur, gələcəyə ümidlə irəliləyir və istər-istəməz məna axtarışı içərisində olur. Bu səbəbdən dolayı da ideyalar missiyaya daxil olur və digər dəyərlər, ideyalarla birləşərək ideya şəbəkəsi təşkil edirlər. Qısacası konsept və ideya məfhumları arasında dəyər tranzaksiyası labüddür. Ümumən dəyərlər insanın təhtəşüurunda toplanan mental kodlar, emosiyalardır. Dəyərdən təşkil edilən ideyalar bəzən zamanla ideologiyaya çevrilir ki, bu da olduqca dərin və tədqiqatı mürəkkəb məsələdir.

Humanitar elmlərin təkamülü dilçilik tarixində dilemmanın yaranmasına səbəb olmuşdur, belə ki, linqvistik işarənin məzmununu effektiv şəkildə təsvir edən, ənənəvi mənə və mənənin funksional sərhədlərini aradan qaldıran, məntiqi-psixoloji və linqvistik kateqoriyaları birləşdirən yeni terminə ehtiyac yarandı. Hər bir elm sahəsində qeyri-dəqiq, birmənalı şəkildə qəbul edilməyən təriflər mövcuddur, buna baxmayaraq bu cür təriflər bu sahənin bütün tədqiqatçıları tərəfindən təxmini başa düşülür. Bunun səbəbi hər bir tədqiqatçının nəzəriyyə haqqında ümumi fikirlərə öz individual töhfəsini verməsidir.

Müasir dilçilikdə konsepsiyanın tədqiqi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bununla belə, konsepsiyanın mahiyyəti fərqli yanaşmalarla əlaqəlidir. Koqnitiv dilçilik sahəsində konsepsiya termininin intensiv tədqiqatı terminin müxtəlif nöqteyi-nəzərlərdən öyrənilməsinə, bu da öz növbəsində terminin başa düşülməsində kəskin fərqlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Lyudmila Qruzberqin fikrincə, bu cür fərqlər qeyri-müəyyənliyə və terminoloji qarışıqlığa səbəb olur [10, s.696].

Konseptlər ifadələr, danışmaq fraqmentləridir, lakin bu ifadələr zehnimizi məzmun yaratmağa şövq edən, bizə çoxdan məlum olan ifadələrdir [88]. Bir çox insanlara görə konsepsiya mədəniyyət kolleksiyasıdır və o mədəniyyətə nüfuz edir, ona müəyyən dərəcədə təsir göstərir. Konseptlər tək-cə düşüncədə mövcud deyil, onlar həm də təcrübə edilir. Onlar emosiyaların, sevgi və nifrətin mərkəzi və bəzən bu anlayışların toqquşmasıdır.

Konsept dil daşıyıcılarının yaddaşında verbal formada saxlanır və o kollektiv şüurun diskret vahidi hesab edilir. Koqnitiv mənə vahidi olaraq konsept abstrakt ideya, mental simvol kimi təyin edilir. Yusif Dillona görə *“Konsept dildə ideyanın müvafiq representasiyasıdır”*. [30, s. 52]

Konsept tədqiqatçıları iki böyük qrup təşkil edir. Birinci qrupun tərəfdarları özlərini semantiklər adlandırırlar. Onların fikrinə əsasən dil semantika konsepsiyasının yaradılması üçün yeganə vasitə hesab edilir və dil kateqoriyalarına eyni perspektivdən yanaşmaq lazımdır. İkinci qrupa mənsub

dilçilərin fikrinə görə konsept birbaşa sözün mənasından irəli gəlmiş və burada sözlə reallıq arasında vasitəçi rolunu oynayan tranzaksiya mövcuddur. Bu yanaşma insanın dünyanı dərk etməsi probleminə baxışı əks etdirdi və maraqlı arqumentlərin meydana çıxmasına səbəb oldu. “Konsept” termini linqvistik fəlsəfə və koqnitiv elmlə bağlı məqalələrdə kifayət qədər geniş şəkildə təsvir edilmişdir. Konseptlər insan təcrübəsini əks etdirir, onları ümumiləşdirir və müxtəlif təcrübələr yolu ilə qavranılır. Fərd öz təcrübələrini məntiqi olaraq bir-biri ilə əlaqəli konseptual sistemlərə çevirir. Konsept həm də yaddaşda saxlanılan, situasiyaların koqnitiv emalına imkan yaradan məlumatlar məcmusudur. Konseptlər sistemi insanın gündəlik dünyagörüşünü formalaşdırır. Konsept fəlsəfi nəzəriyyəsi müasir dilçilərə konsepsiyanın mahiyyəti və fəaliyyəti haqqında mövcud çoxsaylı fərziyyə və fikirləri müqayisə etməyə və uzlaşdırmağa imkan verir. Qills Deleuze və Feliks Quattarinin qeyd etdiyi kimi, anlayışlar mənə kristalları, mənə külçələridir[29]. Konsept əsas xassələri müəlliflər tərəfindən fərqli kateqoriyalarla təqdim edilir:

- Konseptin yaradılması (konsept müəllifin imzasını daşıyır, bu səbəblə də fərdiləşir);
- Konseptin qeyri-diskursivliyi (dərinlik qatlarına görə konsept hər hansı bir ideya ilə məhdudlaşdırıla bilməz);
- Konseptin hər hansı bir problemlə korrelyasiyası (anlayışlar ziddiyyət təşkil edə və qarşılıqlı əlaqələnmə, şəbəkə təşkil edə bilər) [29].

Konsepsiyalar nəzəriyyəsi özündə anlayışların yaranması və istifadəsi qaydalarını ehtiva edir. Nəzəriyyəyə əsasən, hər bir konsept insanın düşünməsinə, o cümlədən, nəticə çıxarmasına, hansısa qərara gəlməsinə imkan yaradan zehni təsəvvürlərdir. Konsepsiyanın məzmunu obyektin və ya hadisənin fərqi xüsusiyyətlərini əks etdirən atributlar vasitəsilə formalaşır. Konsepsiyanın məzmunu sahə modeli əsasında (yaxın və ya uzaq sahə modeli əsasında) strukturlaşmışdır. Müəyyən bir məzmunu yaxınlıq ilk növbədə, müvafiq konsepsiya daşıyıcısının şüurunda atributların parlaqlığı ilə müəyyən edilir.

Təsvir atributları əsas və periferik atributlar olmaqla 2 geniş subkateqoriyalara ayrılır. Konsepsiyanın spesifik daxili quruluşu var, o insanın və cəmiyyətin koqnitiv fəaliyyətinin nəticəsidir. Konsepsiya, təsvir edilən obyekt və ya fenomen haqqında məlumatların ictimai şüurdakı representasiyası və ictimai şüurun müəyyən bir fenomen və ya obyektə münasibəti haqqında hərtərəfli ensiklopedik məlumatı ehtiva edir. Konsepsiya müəyyən bir fenomenin, obyektin ictimai qavrayış səviyyəsini əks etdirə bilər, lakin koqnitiv aktların hər bir individual üçün xarakteristik olduğunu nəzərə alsaq, əldə edilən nəticələrin bəzən fərqlilik göstərəcəyindən xəbərdar olmalıyıq.

Konsept anlayışı çox vaxt representasiya kimi təsvir edilir və *“sözü müşayiət edən təsvirlər, anlayışlar, biliklər, assosiasiyalar”*, *“insanın zehni aləmində mövcud olan mədəniyyət hüceyrəsi”* kimi şərh olunurdu. Aydın ki, hər hansı bir konsept dil vasitəsilə ötürülə bilər, lakin konseptlər mental xarakter daşıyır və əslində müşahidəedilməz təbiətə sahibdir. Kommunikativ zərurət yarandıqda sözlər, ifadələr, cümlələr və təsvirlər konseptlərin obyektivləşdirilməsi və verballaşdırılması üçün istifadə edilir. Müəyyən konseptlərə kommunikativ cəhətdən daha çox müraciət edilirsə və müntəzəm olaraq ictimai müzakirə obyektinə çevrilirsə, həmin konseptlər standart dil vahidinə çevrilirlər. Əks halda isə konseptlər sözlə ifadə edilmir, lazım gəldikdə təsviri vasitələrlə təsvir edilirlər. Konsepsiyanın mürəkkəbliyi o deməkdir ki, dil və şüur arasında ikitərəfli əlaqə mövcuddur, çünki insan şüurunda mövcud olan kateqoriyalar özünü dildəki kateqoriyalarda göstərir. Bu əlaqəni izah edən ilk linqvistlərdən biri Humboltun fikrinə əsasən dil və təfəkkür bir-birindən ayrılmadan analiz edilməlidir. Dilçi düşünür ki, dili yaradan qüvvə ilə dərrakəni, təfəkkürü yaradan qüvvə eynilik təşkil edir. Xomskinin Humboltun konsepsiyasına dair fikirləri onun yazılarında öz əksini tapır: *“Humbolt üçün dil səslər, sözlər kimi izolyasiya olunan dil bilgilərinin məcmusu deyil. Dil orqanizmdir və dildə mövcud olan bütün komponentlər bir-biriylə əlaqəlidir. Hər bir elementin rolu onun əsasını təşkil edən formanı düzəldən generativ proseslərə olan münasibətlə müəyyənləşir.”* Bu bütöv koqnitiv sistemin özülü

hesab edilir [23, s.37]. Bununla belə, konsepsiya çoxölçülüdür, bu çoxyönlülük konsepsiyanın mahiyyətini və strukturunu müəyyən etmək üçün müxtəlif yanaşmaların tətbiq edilməsinə səbəb olmuşdur. Konsepsiyaya sosial-psixomədəni missiya, subyektiv assosiasiyalar, duyğular da aid edilir. “Konsept” termininə müxtəlif dilçi alimlər tərəfindən verilən izahatların fərqliliyi koqnitiv məktəblərin metodoloji və nəzəri istiqamətlərinin müxtəlifliyi ilə əlaqəlidir. Bütövlükdə koqnitiv paradiqmanın mahiyyətinə dörd prinsipial yanaşma mövcuddur: kulturoloji, semantik, mental və sosiobioloji.

Şübhəsiz ki, bu yanaşmaların ortaq nöqtəsi dil, şüur və ictimai mühit (mədəniyyət) arasında mövcud olan birbaşa əlaqədir. Konseptləri öyrənərkən kulturoloji amili də nəzərə almaq vacibdir. Mədəniyyəti konseptlərin və onlar arasındakı əlaqələrin məcmusu kimi nəzərdən keçirən kulturoloji aspekt maraqlı doğuran məsələlərdəndir. Yuri Stepanovun fikrincə semasioloji terminlər içərisində ən vacibi konsept terminidir-konsept müəyyən semantik sahənin adı və diskursun yarandığı koqnitiv episentrdir. [76, s.133-136] Konsepti mədəniyyət kimi formalaşdıran etimologiya, müasir assosiasiyalar, milli ənənə, folklor, din, ideologiya, həyat təcrübəsi, bədii obrazlar, hisslər və dəyərlər sistemi kimi hər bir xüsusiyyət onun strukturunu təşkil edir. Buna görə də konsepsiya mədəniyyət və milliyyət baxımından analiz edilməlidir. Məşhur rus linqvist Viktor Krasnıx yazır: “Konsept anlayışı milli və mədəni spesifikasiyaları olan “obyekt”in ümumi, eyni zamanda, dəqiq ifadəsidir”[47]. Milli konsepsiya tədqiqatçıları uzun illər boyu rus dili daşıyıcıları üçün əsas konseptlərin dəqiq sayını tapmağa cəhd etmişlər. Tədqiqatlar nəticəsində olduqca maraqlı faktlar əldə edilmişdir. Beləliklə, Anna Verjbitska hesab edir ki, ruslar üçün əsas konseptlərin sayı üçdür. Bunlar Tale, Kədar və İradə konseptləridir. [33] Bəzi linqvistlər əsas konsept sayının qırx-əlli ədəd olduğunu iddia etdiyi halda, bəziləri yüzlərlə əsas konseptin mövcud olduğunu söyləyirlər. Koqnitiv elmin inkişafının bu mərhələsində analitik fəlsəfə və psixolinqvistikada mürəkkəb konseptlərin təhlili aparıldığı üçün belə bir fikrə gəlmək olar ki, konsept bütün anlayışları deyil, sadəcə olaraq həyati əhəmiyyət kəsb edən ən mürəkkəb

olanları (məsələn, ruslar üçün iradə və ya almanlar üçün nizam-intizam) əks etdirir. Bununla belə, bu məsələ ilə bağlı konsepsiya tədqiqatçıları arasında fikir birliyi yoxdur.

Konsepsiya daxilində emosional qiymətləndirmə və konnotativ komponentlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Konsepsiya Yevgen Rivelisin qeyd etdiyi kimi sözün ifadə etdiyi tək bir ideyaya bərabər ola bilməz, çünki adətən sözün semantikasını konseptin məzmunundan xeyli dardır [63].

Qeyd etməliyik ki, konseptlərin öyrənilməsi zamanı onların mədəni və milli mahiyyətinin nəzərə alınması son dərəcə vacibdir. Amma unutmaq olmaz ki, insanların şüurunda reallıq, hətta onlar eyni mədəniyyəti bölüşsələr belə eyni dərəcədə əks olunmaya bilər. Konsepsiyaların böyük bir hissəsi emosional, ifadəli, qiymətləndirici faktorlara sahibdirlər. Əksər konseptlər özündə müəyyən dərəcədə mədəniyyəti ehtiva edir. Müəyyən mədəniyyətə mənsub fərdlər isə ətraf mühitin təsiri ilə təcrübələrini daimi şəkildə yeniləyirlər. Dəyişən təcrübələr konseptual sistemlərin də transformasiyasına səbəb olur.

1.3. Konseptlər sisteminin bioloji əsası

Hazırda genesis anlayışlarının bir neçə əsas nəzəriyyəsi mövcuddur. Bunlar anadangəlmə konseptual sistem nəzəriyyəsi və onun insan tərəfindən tədricən mənimsənilməsi nəzəriyyələridir. Epistemoloji nəzəriyyə Platon tərəfindən irəli sürülmüş və sonralar Kant fəlsəfəsində inkişaf etdirilmişdir. Bu nəzəriyyə müasir dilçilikdə dəstəklənir. Qotfrid Leybnits və Cerri Fodorun ardınca bir çox müasir tədqiqatçılar oxşar nöqtəyi-nəzərdən çıxış edirlər[53, s.430]: insan avtomatik inkişaf edə bilən konseptual sistemlə doğulur. Qotfrid Leybnits hesab edirdi ki, hər bir doğulan insanın beynində anadangəlmə ideyalar toplusu vardır ki, onlar əvvəlcə gizli qalır, sonra isə insan təcrübə qazandıqca aktivləşir və inkişaf edir. Bu fitri ideyalar o qədər şəffafdır ki, onların anlaşılması üçün heç bir izahata ehtiyac qalmır, əksinə, təcrübəmizi izah etmək

üçün bu elementar ideyalardan, fikirlərdən istifadə edirik. Qotfrid Leybnits bu elementar fikirləri “*insan düşüncələrinin əlifbası*” adlandırır.

Qotfrid Leybnitsə görə sözlə təsvir edilə bilən konseptlər təsvir edilməli, təsviri mümkün olmayan mürəkkəb konseptlər isə şərh edilməməlidir. Bu əlifbanı müəyyənləşdirməyin başqa bir yolu yoxdur. Anadangəlmə konseptual sistem və linqvistik qabiliyyətlər nəzəriyyəsi analitik fəlsəfənin idealist qolu ilə əlaqələndirilir, lakin onun tərəfdarları da sırf materialist əsaslardan çıxış edirlər. Materialist mövqedən yanaşan linqvistlər konseptlər sistemini müəyyən bir bioloji kod kimi başa düşürdülər. Onlar düşünürlər ki, insanın bioproqramında düşünmək, konsept formalaşdırmaq və danışmaq kimi bir sıra bacarıqlar mövcuddur. Bu nəzəriyyənin başqa bir qolu isə Corc Ləkoff tərəfindən irəli sürülən eksperimental (təcrübi) realizm fərziyyəsidir [50, s.247]. Eksperimental realizm tərəfdarları konseptual sistemin insan tərəfindən tədricən mənimsənilməsi ideyasını müdafiə edirlər. Bu nəzəriyyələr arasında özünə xüsusi yer tapan başqa bir paradigma da , Piaje konsepsiyasıdır. Cin Piajenin nəzəriyyəsində ifadə edilir ki, fərdin konseptual sisteminin inkişafı psixofizioloji inkişafı ilə eyni vaxtda baş verir. [18] Bu səbəbdən dolayıdır ki, uşağın idrakının formalaşması onun linqvistik inkişafından öncə baş verir, onlarda sözün başa düşülməsi onun istifadəsindən öncə reallaşır.

Cin Piajenin nəzəriyyəsi ilk baxışda konseptlərlə bağlı qeyd etdiyimiz iki nəzəriyyə tamamilə zidd görünə də, onların ətraflı təhlili sübut edir ki, sözügedən nəzəriyyələrin bir çox ümumi cəhətləri var: hər nəzəriyyəyə əsasən konseptlərdə müəyyən dərəcədə şüursuzluq(qeyri-ixtiyarilik) və daxili psixi konstruksiyalardan asılılıq mövcuddur. Bu mövqelər arasındakı fərqlər mütləq deyil, nisbidir, çünki hər iki məktəbin nümayəndələri konseptual sistemin müəyyən dərəcədə bioloji faktorlardan asılı olduğunu dərk edir və onun inkişaf qabiliyyətini də inkar etmirlər.

Koqnitiv elm nisbətən yeni bir sahəni əhatə edir. Koqnitiv elm koqnitiv, bioloji və sosial sistem kimi konsepsiyaları və dilə müraciət edilməsi hadisəsini öyrənir. Biokoqnitiv alimlərin fikrincə, konsepsiya beyin qabığına baş verən

fizioloji prosesləri təmsil edir və onun mücərrəd mahiyyəti yoxdur. Antoniyo Damasionun fikrincə konsept fenomeninin tədqiqi ilə müxtəlif verbal və qeyri-verbal stimullar vasitəsilə əldə edilən sensor, motor representasiyalar öyrənilir. Hər hansı bir obyektə, hadisəyə ad verilməsi isə bu prosesin ikinci mərhələsidir. [13, s.386] Buna görə də, konsepsiyanın maddiliyi beyin qabığında gedən fizioloji proseslərlə izah olunur. Koqnitiv proses əsnasında beyinə daxil olan signalın forma və mahiyyəti fizioloqlar üçün önəmlidir, lakin problemə, sadəcə koqnisiya nöqtəyi nəzərdən baxmaq bir sıra problemlər yaradır. Müqayisə üçün: “Konqitiv Terminlərinin Qısa Lüğəti”ndə konsept anlayışına nəzər salaq: *“Yaddaşın, əqli lüğətin, konseptual sistemin və beyin dilinin insan təfəkküründəki substantiv vahidi”* [103, s.14].

Qeyd etməliyik ki, koqnisiya təkcə zehni deyil, həm də psixi resurslarımızın vahididir, çünki o, insanın emosional təcrübəsini də əhatə edir. Bəzən sadəcə bir stimula vasitəsilə beyinin müxtəlif qatlarında olan bir neçə konsepsiya aktivləşdirilir. Bu halda bir söz və ya hər hansı işarə sayəsində bütün bu bölmələrə eyni vaxtda daxil olub, müəyyən bir informasiyanı götürmək mümkün olur. Buna baxmayaraq, biokoqnitiv yanaşmanın ilkin müddəaları və bu yanaşmaya olan böyük marağı nəzərə alsaq, müəyyənləşdirməyə çalışdığımız konsepsiya termini əslində düşüncənin müşahidə edilə bilməyən kateqoriyalarına daxildir və bu, onun təfsirinə imkan yaradır.

Müasir dilçiliyin mühüm nailiyyəti ondan ibarətdir ki, dil artıq özlüyündə, təkcə öyrənilir. Müasir dövrdə dil idrak fəaliyyətində iştirakına görə yeni paradigmada öyrənilir. Dil xalqın şifahi xəzinəsi, müəyyən bir struktur quruluşuna aid olan düşüncənin ötürülməsi vasitəsidir. Bu prosesdə istifadə olunan biliklər təkcə dil bilikləri deyil. Bu, həm də dünya, sosial kontekst haqqında biliklər, ünsiyyət prinsipləri haqqında biliklər, həmsöhbət haqqında biliklər, baza biliklərini və s. əhatə edir. Qarşılıqlı əlaqə, interaksiya anlayışı bizi dil ünsiyyətinin mahiyyətini dərk etməyə yaxınlaşdırır.

Son illərdə Nina Arutyunova, Yelena Kubryakova, Yuri Stepanov, və başqa tədqiqatçılar dünya haqqında biliklərimizin saxlanması, onun ünsiyyət

prosesində dildə strukturlaşması məsələsi ilə bağlı mühüm nəzəri müddəaları irəli sürdülər. Koqnitiv dilçilik məhz elə bu problemlərlə məşğul olur. Bildiyiniz kimi, məntiq, fəlsəfə, fiziologiya və psixologiya uzun müddətdir ki, insan zəkasını və təfəkkürü araşdırır. Fəlsəfədə bilik nəzəriyyəsi ilə məşğul olan bütöv bir bölmə-epistemologiya mövcuddur. Buna görə də iddia etmək olar ki, koqnitivizmin kökləri antik dövrlərə qədər uzanır. Amma koqnitiv elm çərçivəsində köhnə suallara yeni üsulla yanaşılır. Məsələn, reallığın çoxölçülü təbiəti (əşyalar, hadisələr,) onların şüurda müxtəlif təzahürünə səbəb olur. Belə ki, onların bəziləri vizual obrazlar şəklində, bəziləri sadə anlayışlar, digərləri isə simvollar şəklində təqdim olunur.

İnsanın idrak aləmi onun dilinin müşaiətində olan davranış və fəaliyyəti əsasında öyrənilir. Beləliklə, XX əsrin ikinci yarısında dilin insanın idrak fəaliyyətində iştirakı baxımından öyrənilməsinə ehtiyac olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Koqnitiv fəaliyyət zamanı əldə edilən məlumat insana müxtəlif kanallarla gəlir, lakin koqnitiv dilçilikdə öyrənilən mövzu onun yalnız dil sturukturlarında əksini tapan hissəsidir. Odur ki, koqnitiv dilçiliyin məqsədi dünyanın qavranılması, təsnifatı, və dərk edilməsi proseslərinin həyata keçirilməsini, biliklərin toplanmasını, informasiya emalının hansı sistemlər tərəfindən təmin edildiyini başa düşməkdən ibarətdir. Şüur və düşüncə proseslərinin öyrənilməsinə ən qısa yol dildən keçir və ona görə yox ki zehni fəaliyyət şifahi şəkildə təzahür edir, *“Biz şüurun strukturlarını bizə məlumat verməyə imkan verən dil sayəsində öyrənirik.”* [64, s.11].

Dilin fəaliyyət xarakterini, onun insan və ictimai həyata təsirini nəzərə almayan yanaşmanın qeyri-adekvatlığının sübuta yetirilməsi dilçilikdə dönüş nöqtəsi oldu. Psixolinqvistika, etnolinqvistika, sosiolinqvistika, koqnitiv dilçilik və linqvokulturologiya dilçiliklə kəsişmədə meydana çıxan elmlər sırasında idi. Son zamanlar bu məsələ ilə bağlı çoxlu sayda əsərlər meydana çıxıb. Rus dilçi Yuri Stepanov “ Rus mədəniyyətinin lüğəti” əsərini nəşr etdirdi, burada rus dilinin daşıyıcıları üçün müvafiq koseptlər və onların ətraflı şərhə verilir. Bu qəbildən olan araşdırmalar dilçiliyin özünə də təsir etdi, belə ki, dəyər

sistemlərində dəyişiklik özünü göstərdi, düşüncə proseslərini və sosial davranışı öyrənmək istəyi yarandı, dilçilik humanistləşdi.

Əsrin əvvəllərində linqvistik tədqiqatlar informasiyanın alınması, emalı və saxlanması proseslərinin öyrənilməsinə yönəlirdi. Sübut edilmişdir ki, insan yeni məlumat alarkən onu öz şüurunda mövcud olanlarla əlaqələndirir, eyni zamanda yeni mənalar yaradır. Koqnitiv dilçilik dilin dərk edilməsini yeni şivələrlə, insanla, onun intellekti ilə, idrak prosesləri ilə əlaqələndirilir və dili ən fərqli perspektivlərdən öyrənir. Koqnitiv dilçilik məntiq, psixologiya, sosiologiya və fəlsəfə ilə bağdaşdığına görə həmin sahələrdə də fəaliyyəti son dərəcə proqresivləşdirir, bu elm sahələrinin hər bir bütöv bir konsept şəklində öyrənilir.

Koqnitiv dilçiliyin mərkəzi problemi bilik mübadiləsi prosesinin əsası kimi dil ünsiyyəti modelinin qurulmasıdır. Dilə müraciət etmədən linqvistik məlumatların qavranılması, öyrənilməsi və emalı, planlaşdırma, problem həlli, əsaslandırma, qərar qəbulu və biliklərin əldə edilməsi, representasiya və istifadəsi kimi koqnitiv qabiliyyətlərini başa düşmək hardasa imkansızdır. Koqnitiv dilçilik, Yelena Kubryakovanın fikrinə əsasən, təkcə dili deyil, həm də idrakı (idrak, təfəkkür, bilik) öyrənir.[103, s.14]. O yazır ki, *“koqnitiv tədqiqatlar, yerli dilçiliyi təkan verən mövzulara: dil və düşüncəyə, dilin əsas funksiyasına, insanın dildəki roluna, dilin xalq üçün roluna və s. istinad etməlidir.”* İnsanın bütün koqnitiv fəaliyyəti (idrak) gündəlik fəaliyyət qabiliyyəti kimi qəbul edilə bilər və bu əsnada obyektleri müəyyənləşdirmək ehtiyacı meydana gəlir: bu cür əməliyyatları yerinə yetirmək üçün konseptlər yaranır. Konsepsiyanı müəyyənləşdirmək üçün müəyyən obyektin əlaməti, istifadə məqsədi və qiymətləndirilməsi metodlarını anlamaq vacibdir, lakin bütün bu amillərin rolunu bilən koqnitiv elm adamları hələ də konsepsiyanın necə yarandığı sualına ümumiləşmiş şəkildə *“məna formasiyası prosesinin nəticəsi”*ndən başqa cavab tapa bilmirlər. Koqnitiv dilçilikdə anlayışların təbiətinin öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Konsepsiyanın mahiyyətini anlamaq üçün edilən cəhdlər onunla əlaqəli bir sıra anlayış və terminlərin

yanarına səbəb oldu. Bunlar kosept, anlayış və mənadır. Onların diferensiaslaşdırılması problemi dövrümüzün nəzəri dilçiliyində həlli ən çətin və mübahisəli məsələlərdən biridir. Bu onunla bağlıdır ki, konsepsiyanın təhlili zamanı onun məzmunu əsas götürülür və məzmun birbaşa tədqiqatçı tərəfindən təyin edilmir. Konsepsiyanın xassələri və mahiyyətini yalnız dolaylı əlamətlər əsasında dəyərləndirmək mümkündür. Bu problemin həllində, bir çox tədqiqatçı fəaliyyət göstərmişdir və nəticədə bu mövzuda dilçiliyə bir sıra yanaşmalar gətirilmişdir. Hələ 1990-cı ildə Yuri Stepanov yazırdı: *“Konsept (məfhum) sözün mənası ilə eynilik təşkil edir, lakin fərqli assosiasiyalar sistemində öyrənilir; məna dil sistemində olduğu halda, konsept məntiqdə mövcuddur. Hər iki fenomen həm dilçilikdə, həm də məntiqdə öyrənilir”*. [76, s.133]

Son on il ərzində bu məsələnin başa düşülməsində bir çox dəyişikliklər oldu. Dilçilər iddia edirdilər ki, konsepsiyalar sözlərlə ekstralinqvistik situasiya arasında vasitəçi rolunu oynayır və sözün mənası yalnız onun konsepti ilə məhdudlaşdırıla bilməz [48, s.26]. Konseptlər dildən ayrılıqda mövcud olan anlayış və ideyalardır. Buna görə də təsadüfi deyil ki, onların yalnız bir hissəsi linqvistik obyektivlik qazanır.

Qeyd etdiyimiz kimi kontsept latın dilindən *“konseptus”* - *“düşünmək”* felindən alınıb hərfi mənada *“anlayış, qavrayış”* deməkdir. Ancaq indi *“konsepsiya”* və *“qavramaq”* terminləri bir-birindən kifayət qədər fərqləndirilir, çünki həmin ifadələr məna baxımından yaxınlıq təşkil etsə belə, ekvivalent anlayışlar deyil. Əgər kosept obyektin mühüm əlamətlərinin məcmusudursa, o halda, onun məzmunu obyekt haqqında biliklərin, mənası isə dil vasitələrinin(leksik, frazeoloji, paremioloji və s.) toplusudur. *“Konsept”*in sinonimi *“məna”* terminidir. Dildə mövcud olan obyekt və ya əşyalara həmin dilin normalarına uyğun olaraq təhkim olunan məna konseptdir. Məhz koqnitiv dilçilikdə araşdırmalar sonrasında əldə edilən nəticələr paradoksal ola bilər, məsələn, lüğət girişində sözün mənası *“qeyri-kafi, dar, koqnitiv reallıqdan uzaq”* şəklində təqdim olunur [51, s.42]. Müasir dilçilikdə *“konsepsiya”* termini dilin semantikasını təsvir etmək üçün geniş istifadə olunur, çünki linqvistik

ifadələrin mənası konseptual strukturlara bərabərdir: bu baxış ümumi olaraq koqnitiv yanaşmadır.

Son 15 ildə konsepsiya paradigması yenidən özünün aktuallaşma dövrünü yaşayır. Konsepsiyaya verilən müxtəlif təriflər onun aşağıdakı invariant xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir: konsept insan təcrübəsinin sözlə verballaşan minimum vahididir; bunlar biliyin emalı, saxlanması və ötürülməsi üçün əsas vahidlərdir; konsepsiyanın mobil (dəyişməyə meyilli) sərhədləri və konkret funksiyaları var; sosial məfhumdur, onun praqmatikası assosiativ əlaqəsinə görə müəyyənləşdirilir.

Deməli, anlayışlar dünyanı insan şüurunda konseptual sistem formasında təsvir edir və dil işarələri bu sistemin məzmununu söz vasitəsilə kodlaşdırır. Vahid tərifin olmaması konsepsiyanın mürəkkəb, çoxölçülü struktura malik olması ilə əlaqədardır ki, bu struktura konseptual əsasdan əlavə, dil daşıyıcısı tərəfindən təcrübə edilən sosial-psixolojiki assosiasiyalar, duyğular, qiymətləndirmələr, milli obrazlar və konnotasiyalar daxildir. Etnik dünyagörüşünü əks etdirən konsepsiya dünyanın etnik linqvistik mənzərəsini təzahür etdirir və Martin Haydeqgerin təbirincə desək, *“Dil böyük şairlər vasitəsilə danışan varlıq evidir”* [42, s.239]. Lakin eyni zamanda, bu, insanı əks etdirən bilik kvantıdır. Konsepsiya birbaşa sözün mənasından yaranmır, sözün lüğət mənası ilə fərdin şəxsi təcrübələrinin toqquşmasının nəticəsidir. O, emosional, ifadəli aura ilə əhatə olunur. Ona görə də anlayış çoxölçülüdür, həm rəşional, həm də emosional, həm mücərrəd, həm də konkret, həm universal, həm də etnik, həm milli, həm də fərdi-şəxsi fərqləndirə bilir. İnsan şüurunda anlayışlar fəaliyyətin, dünyanın təcrübəli dərk edilməsinin, ictimailəşməsinin, onun bilavasitə hisslərlə qavranılmasının, şəxsin subyektiv fəaliyyətinin, zehni əməliyyatlarının, dil vahidlərinin şüurlu idrakının nəticəsidir [77, s.137-139].

Zehni fəaliyyətin nəticələri kimi anlayışlar şifahi şəkildə ifadə edilməlidir. Amma onları tam təsvir etmək olarmı? Yuri Stepanov bildirir ki, *“bütün mənəvi konseptlərdə təcrübə edilmiş, lakin təsvir edilə bilməyə müəyyən mənəvi reallıq yatır”* [33]. Son zamanlar konseptlərin sayı məsələsi dilçilərin diqqət

mərkəzindədir. Anna Vejbitskaya rus mədəniyyəti üçün yalnız üç əsas konsept (“Tale”, “Həsərət” və “İradə”) olduğunu söylədiyi halda, Yuri Stepanov hesab edir ki, onların sayı dörd-beş yüzə çatır. Bunlar “*Əbədilik*”, “*Qanun*”, “*Söz*”, “*Sevgi*”, “*İnam*” və s. kimi konseptlərdir. Konseptual sistem adlarını sadaladığımız ilkin anlayışlara əsaslanır, bütün digər konseptlər isə əsas konseptlərin invariasiyalarıdır [33]. Xalqın mənəvi mədəniyyəti də bu anlayışlarla birbaşa əlaqəlidir. Z. İ. Kirnoze isə iddia edir ki, milli konseptlərin dəqiq diapazonunun müəyyən edilməsi – problemi həll olunmazdır. [33]

Məna daşıyıcısı kimi konseptlər daim təkmilləşməyə və dəyişikliyə məruz qalır. Məsələn, “*qırmızı*” bir tərəfdən rəng kimi anlaşılır, digər tərəfdən isə onun intensivliyi (qırmızı, bənövşəyi, tünd qırmızı, transparant) göstərilməklə əlamətləri çatdırılır. İnsanlar bu dünyada daim yeni şeylər öyrəndiklərinə və dünya daim dəyişdiyinə görə, insan biliyi bu dəyişikliklərə tez uyğunlaşan bir formaya malik olmalıdır. Buna görə də, bu cür biliklərin ötürülməsi və saxlanması üçün istifadə edilən dil vahidi də kifayət qədər çevik və mobil olmalıdır. Deməli, konsepsiya “*mədəniyyətə bürünmüş anlayışdır*” [33]. O, emosionallığa, konnotasiyalara malikdir, aksioloji xarakter daşıyır.

Koqnitiv dilçilikdə tədqiqat mövzusu bütün konseptual sistemin qurulması üçün ən vacib anlayışlardır. Burada digər əsas məsələ bilik kateqoriyası və ya biliyin strukturu, biliyin növləri və onların linqvistik ifadə üsulları problemidir. Dil biliklərin təsbiti, saxlanması, işlənməsi və ötürülməsinin əsas vasitəsidir. Bilik dünya haqqında informasiyaların mühafizə edildiyi sistemdir. Bilik həm subyektiv, həm də obyektiv cəhətdən düzgün olmalı və məqsədyönlü davranışı təmin etməli, mühakimə və nəticələr çıxarmağa imkan verməlidir. Dünyanın konseptual mənzərəsi dünyanın linqvistik mənzərəsindən qat-qat zəngindir. Dünyanın mənzərəsi – insanın dünyanı öz surətində təsəvvür etməsi – dünyanın dil mənzərəsindən daha mürəkkəb bir hadisədir. Dünyanın mənzərəsi məkan (yuxarı-aşağı, sağ-sol, şərq-qərb, uzaq-yaxın), temporal (gündüz-gecə, qış-yay), kəmiyyət, etik və digər parametrlərdən istifadə etməklə təqdim edilə bilər. Onun formalaşmasına dil,

adət-ənənə, təbiət və mənzərə, tərbiyə, təlim və digər sosial amillər təsir göstərir. Dünyanın mənzərəsi tam ola bilər - bunlar dünyanın mifoloji, dini, fəlsəfi, fiziki şəkilləridir, lakin o, həm də dünyanın bəzi fraqmentlərini əks etdirə bilər. İnsanın dünya haqqında biliklərinin formalaşması və saxlanması üçün əsas vasitə olduğuna görə, dil koqnitiv alimlərin ən mühüm tədqiqat obyektidir. Bu biliklərin məcmusu müxtəlif mənbələrdə “*dünyanın dil təsviri*”, sonra isə “*dünyanın dil modeli*” kimi şərh edilir. Bilik sxem, çərçivə, skript, və s. kimi müxtəlif strukturlarda təqdim edilə bilər. Onların hamısı yaddaşda saxlanılan konseptlərin standart situasiyalarda adekvat şəkildə işlənməsini təmin edir. Burada konsepsiyanın növü böyük əhəmiyyət kəsb edir. Sözü nüvəsini təşkil biliklərə aşağıdakılar daxildir:

- leksik məna;
- ensiklopedik biliklər;
- ekstra-lingvistik bilik.

Sözü çərçivəsi müəyyən bir nüvə ətrafında təşkil olunur və buna görə də özündə həmin nüvə ilə əlaqəli məlumatları ehtiva edir. Skriptlər termini koqnitiv dilçilikdə də geniş istifadə olunur ki, bu da “*potensial situasiyadan sonra nələrin baş verəcəyi ilə bağlı gözləntilər toplusu*” kimi təsvir edilir və “*yalnız real, təsvir edilən vəziyyəti deyil, həm də növbəti addımı anlamağa imkan verən davranış modelidir*” [67, s.94].

Beləliklə, koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışlarını nəzərdən keçirərək müəyyən etdik ki, dil psixi hadisə olmaqla koqnitiv kodlaşmanı təmin edir. Məhz dünyanın lingvistik mənzərəsi insanın kommunikativ davranışını, xarici və daxili aləminin dərk edilməsini araşdırır.

II FƏSİL

SİAYSİ DİSKURSDA MÜHARİBƏ KONSEPTİ

2.1. Siyasi diskurs və ideologiyanın formalaşmasında onun rolu

Linqvistikada xüsusi diqqət yetirilən məsələlərdən biri də dil və nitq anlayışları arasında mövcud olan fərqlərin aydınlaşdırılmasıdır. Vilhelm fon Humboldt bu mövzudakı görüşlərində *energeya* və *erqon* terminlərini tutuşdurur [5, s.8]. O, *energeya*nı dil fəaliyyəti, *erqon*u isə nitq məhsulu kimi təsvir edir. F. de Sössür isə *langue* və *parole* terminlərinə köklənərək mövcud məsələyə daha uğurlu bir baxış bucağından nəzər salır [5, s.8].

Linqvistikada ilk dəfə dil və nitq arasındakı fərq isveçrəli dilçi Ferdinand de Sössür tərəfindən araşdırılmışdır. Onun fikrinə görə dil cəmiyyətin istifadəsi üçün mövcud olan kodlar sistemidir və *parole* əks olaraq sosial əhəmiyyət daşıyır. *Langue* dili tənzimləyən qayda və prinsiplər olduğu halda, *parole* sözün konkret ifadəsidir. Sössürün *parole* təsvirinə əsasən əslində verbal və yazılı ötürülən informasiya sosial deyil, sırf fərdi seçimlərlə müəyyən edilir. Sössürə görə, linqvistikada əsasən *parole* deyil, dil araşdırılır [8, s.15]. Ferdinand de Sössür dil (*langue*) ilə nitqin (*parole*) ziddiyyət təşkil etdiyi fikrini irəli sürür. Burada əsas diqqət dilin sosial xarakterli istifadəsinə yönəlir ki, bu da öz növbəsində diskurs hesab edilir. Diskurs dilin sosial tətbiqidir. Dil cəmiyyətin bir hissəsidir və ondan ayrı öyrənilə bilməz. Dil cəmiyyətdə digər qeyri-linqvistik vasitələrlə birgə, yəni ona təsir göstərən kənar faktorlarla birgə mövcuddur.

F. de Sössürdən sonra Çarlz Balli, Roland Bart kimi fransız linqvistləri öz fəaliyyətlərində niqti ifadə edən "*parole*" terminini diskurs termini ilə əvəz etdilər [5, s.8].

Konsept anlayışından bəhs edərkən, I fəsildə onun beyində toplanan və real həyatda tətbiq edilən informasiyalar toplusu olduğunu vurğulamışdıq. Eyni

bir söz müxtəlif şəxslər tərəfindən fərqli şəkildə başa düşülür, insanlar fərqli olduğu üçün onların mental aparatı da fərqli şəkildə fəaliyyət göstərir. İnsan doğum anından etibarən eşitdiyi hər bir sözü, təcrübə etdiyi hər bir hadisəni avtomatik olaraq koqnitiv fondunda kodlarla proqramlaşdırır. Onun hərəkətini, geyimini, davranışını, nitqini, münasibətini sözün əsl mənasında idarə edən də həmin bu proqramdır. Mövcud olan hər hansı bir dil öz imkanları ilə ətraf aləmi təsvir edir, konseptuallaşdırır. Bununla da təcrübə və bilik datası formalaşmağa başlayır. Konseptin düşüncə nüvəsi hesab edilən sözlər, söz birləşmələri, cümlə və mətnlər vasitəsilə yeni mənalər törəyir və bu prosesdə həmin mənalər davamlı bir şəkildə aktuallaşır. Konseptlərin aktivləşməsi üçün hərəkətəgətirici stimulyatorlara ehtiyac vardır. Real situasiyalar və obyektiv gerçəklik konseptlərin aktuallaşması üçün əsas stimulyator hesab edilir.

Konseptlər və onların obyektivləşmə məsələləri ilə məşğul olan dil sahəsi koqnitiv dilçilikdir. Sözügedən bütün obyektivləşmə prosesi isə sadəcə mətndə mövcud olan cümlə, ifadələrlə həyata keçirilmir, çünki jest, üz ifadəsi, səs tonu və maddi predmet kimi qeyri-verbal vasitələrlə cümlənin sərhədlərindən kənara çıxan informasiya ötürülür, yəni koqnitiv dilçilikdə sadəcə mətn heç bir halda yetərli hesab edilə bilməz, çünki çatdırılan məlumatların bütün çalarları yalnız yazılı mətn daxilində ifadə edilməsi hardasa imkansızdır. Konseptlərin bu cür qeyri-lingvistik və lingvistik vasitələrin qarşılıqlı korrelyasiyası ilə realizasiyası məhz diskursda gerçəkləşir.

Diskurs anlayışı çərçivəsində sadəcə cümlələr çoxluğu nəzərdə tutulmur. Diskurs dildə böyük və ya kiçik ifadə vasitələrinin təşkilidir. Diskurs daxilindəki komponentlər tək bir cümlə və ya bir neçə cümlədən ibarət ola bilər, lakin burada təmin edilən məlumatlar cümlənin hüdudlarından kənara çıxır.

Keçən əsrin ortalarında stuktur dilçiliyin tədqiqi ilə birlikdə şifahi dialoji nitqə maraq artdı və “*diskurs*” termininin dilçiliyə təqdim edilməsi də elə bu zamana təsadüf edir. Diskurs latın dilində uzaq mənasını verən “*dis*” prefiksi və “*qaçmaq*” mənasını verən “*cuerre*” ifadələrinin birləşməsidir və “*uzağa getmək*” mənasını verərək söhbətin gedişinə istinad edir [67, s.94].

Termin sosial/siyasi elmlərdəki mövqeyini hələ də qorumaqdadır. 20-ci əsrin sonlarında yeni elmi paradigmanın - funksionalizmin tətbiqi ilə koqnitiv sahəyə maraq artdı. Koqnisiya və kommunikasiya arasındakı ayrılmaz əlaqə onu iddia etməyə əsas verdi ki, dil insan fəaliyyətinin hər bir sahəsində kommunikativ və yaxud diskursiv funksiyasını icra edir.

Qeyd edilməlidir ki, “*diskurs*” termini 20-ci əsrin ikinci yarısında təkcə linqvistik cəhətdən yox, həm də, sosial və ideoloji mənə baxımından tədqiq edilmişdir. Məhz həmin dövrdə tədqiqatçılar diskurs anlayışını mətn anlayışından ayırmağa və ona konkret tərif verməyə çalışdılar. Terminə dilçilər tərəfindən müxtəlif təriflərin verilməsinə baxmayaraq yekdil, əhatəli və dəqiq bir variyasiya müəyyənləşdirilməmişdir.

“*Diskurs*” termini ilə bağlı bir sıra məşhur linqvistlərin fikirlərinə nəzər salaq.

Yelena Kubryakova qeyd edir ki, diskurs sadəcə yeni linqvistik reallığı deyil, eyni zamanda ali reallığı da ifadə edir [49, s.24]. Onun fikrincə, “*lingvistik ədəbiyyatda diskurs (xüsusilə mətn) adresatın koqnitiv profilinə uyğun formalaşan nitq kimi təsvir edilir*” [49, s.49]. Yuri Stepanovun fikrincə, diskurs termini insan təfəkkürünü əks etdirir və unikal “dünyalar”ı təsvir edir [75, s.37].

Debura Kameron əlavə edir ki, diskurs “*istifadə olunan dil, yəni real dünya kontekstində yaradılan və şərh olunan dil*” kimi təsvir edilər bilər [20. səh. 12]. Britaniyada parkinq yerini bildirmək üçün istifadə edilən “P” hərfi də diskurs hesab edilir [36, s. 157-172]. Bu səbəbdən, Debura Kameronun fikrinə əsasən, diskurs yalnız cümlə ilə məhdudlaşan və ya ondan kənarında mövcud olan dil deyil, istifadədə olan dildir. “*Diskurs həm dil fəaliyyəti prosesi, həm də onun nəticəsidir, nəticə isə elə mətnin özüdür*” [46, s. 307]. Diskursun situasiya, məqsəd, konseptlər, fon bilikləri kimi bir sıra tipləri fərqləndirilir.

Diskursun ən məşhur linqvistik tərfi Nina Arutyunova tərəfindən Linqvistik Ensiklopedik Lüğətdə təklif edilmişdir, burada o, diskursu “*həyata bürünmüş mətn*” kimi təsvir edir [102, s.136].

Koqnitiv linqvistikanın ən mühim anlayışı olan diskurs yeni tədqiqat sahələrinin də meydana çıxmasına səbəb olmuşdur, buna misal olaraq, dünyanın konseptual mənzərəsi, onun dildə əks olunması, intertekstualıq (mətnlərarası əlaqə) və s. Hətta dil və nitq hadisələrinin təhlili üçün məşhur dilçi Yelena Kubryakovun koqnitiv-diskursiv paradigma adlandırdığı yeni bir paradigma da yarandı.

Qeyd edilən tərifləri və yanaşmaları ümumiləşdirsək, belə bir qənaət hasil etmək olar ki, dil sadəcə dünyanı əks etdirmir, eyni zamanda bizi əhatə edən mühitə təsir göstərir. Diskursiv təhlildə əsas məqam ondan ibarətdir ki, dil insan həyatının əsas hissəsi kimi qəbul edilir.

İngilis linqvisti Zelliq Hərris isə diskursu "*cümlədən kənar vahid*" adlandırmışdır [40, s.9]. Maykl Həllidey, Riçard Vaqner kimi dilçilər isə diskursla mətn termininin eynilik təşkil etdiyini vurğulayır, onun mətndənkənar xüsusiyyətlərini nəzərə almırlar [38, s.330-368]. Onların fikrinə görə mətn sosial mühitdən ayrı mövcuddur, qədim yazılı mənbələr buna misal ola bilər. Diskursu sadə mətndən fərqləndirən xüsusiyyətlərə nəzər saldıqda qeyri-linqvistik vasitələrin diskursda mühim əhəmiyyət kəsb etdiyinin şahidi oluruq.

Dilçi Maykl Həllidey həm yazılı, həm də şifahi mətnlər üçün ümumiləşmiş şəkildə "*mətn*" terminini işlədir [38, s.330]. Mətn kateqoriyaları cümlədən kənar məsələləri əhatə etdiyi üçün onun strukturu, əlaqəliliyi, funksionallığı, praqmatikası, mətn daxilində məlumatın paylanması kimi bir sıra məsələlər 1970-ci illərdən başlayaraq linqvistikanın mərkəzi mövzularından birinə çevrildi. Dilçilikdə mətn nitq prosesinin nəticəsi kimi qəbul edildi və sözügedən mətn terminini 2 mənada istifadə olunmağa başlandı:

- (1) spikerin niyyətini əks etdirən bir və ya bir neçə cümlədən ibarət nitq;
- (2) hekayə, roman, məqalə və ya oxşar nitq məhsulu.

Bu yanaşmada mətn bir-biri ilə sıx korrelyasiyada olan və daxili təşkil edilmiş vahidlərin spesifik strukturu hesab edilir. Buradan aydın olur ki, mətnin daxili və xarici tamlığını təmin edən linqvistik və məntiqi amillər vardır. Leksik

təkrarlar, formal qrammatik elementlər (bağlamalar, hissəciklər, artikkelər, əvəzlilər və s.), fikrin inkişafı (mövzu, reme) ən mühüm dil amillərindəndir.

Diskurs təhlilin intertekstual səciyyəsi var. Eyni faktor mətnə də aid edilir. Mətnin təhlili abstrak formada həyata keçirildiyi halda, diskursiv təhlildə mental proseslər və qeyri-lingvistik amillər nəzərə alınır. Nils Enkvistə görə iki termin arasındakı fərq situativ kontekst nöqtəyi nəzərindən gözə çarpır [32, s.372]. *“Mətn situativ kontekst olmadan təhlil edildiyi halda, diskurs kontekstin bir komponenti kimi nəzərdən keçirilir. Təklidə “No smoking” ifadəsi mətn kimi qəbul edildiyi halda, hər hansı ictimai bir yerdə divardan asılarkən diskursa çevrilir. Bu səbəblə də, diskurs təhlili bir çox sahədən insanları özünə cəlb edir. Buna əlavə olaraq demək olar ki, mətn maddi varlıqdır, asanlıqla tekstual mühitdə təhlil edilə bilər. Lakin diskurs isə mürəkkəb bir anlayışdır. Diskursda mətni göndərən şəxsin niyyəti, mətnin məqsədi, adresatı, mətn daxilində ötürülmüş implisit informasiya nəzərə alınmalıdır. Andrey Kibrik bununla bağlı yazır: “Diskurs mətndən daha geniş anlayışdır. O həm dil fəaliyyəti prosesidir, həm də onun nəticəsidir, nəticə isə mətnin özüdür.”* [46, s.307]

XX əsrin 80-ci illərindən etibarən dilçilikdə mətn məsələsinə yekdil bir yanaşma müşahidə edilməyə başlandı. Mətnin praqmatik aspekti və sosial mühitdəki mövcudluğu diskursla mətn arasındakı fərqləri daha da aktuallaşdırdı. Sözügedən fərq mövzusunda ən məşhur fikir Nils Enkvist tərəfindən söylənmişdir: *“Diskurs mətn və situasiya elementinə sahib olan kontekstdir”* [32, s.372]. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, müəyyən bir kontekst olmadan diskurs mövcud ola bilməz.

Mətnin şifahi və ya yazılı ifadə üsulları onun diskurs reallaşmasında mühim rol oynayır. Bu əsnada mətnin prosodik komponentlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Məlum məsələdir ki, mətn sadəcə yazıda əks olunan diskurs kimi analiz edilərsə, prosodik ifadə vasitələri nəzərə alınmaz. Prosodiyanın nəzərə alınması əslində diskursun reallaşmasında həlledici amildir. Yenə də bu amil özünü

yalnız mətn verballaşarsa doğrulayır. Mətnin ən vacib faktorlarından olan prosodiya kommunikativ aspektdə aktuallaşır.

Dilçilikdə diskursun bir sıra növləri təsnif edilir. Diskurs ən kiçik dil vahidlərinə belə aid edilsə də, onun analizi müəyyən dərəcədə çətinlik yarada bilər. Diskursun növlərinin təsnifatı ilə əlaqəli bir neçə variyasiya mövcuddur. Müxtəlif ünsiyyət aktları, nitq nümunələri müəyyən bir kontekst çərçivəsində diskurs sayılsa da, diskursun 4 əsas növü ayırd edilmişdir, bunlar mübahisə, rəvayət, təsvir və izahdır. Mübahisə tipində dinləyici və ya oxuyucu faktlarla hadisənin doğruluğuna inandırılır. Burada əsas rolu natiqin/yazıçının inandırma qabiliyyəti oynayır. Hekayə tipində məzmun empatiya, hislərlə əlaqələndirilir. Təsvir diskurs tipində kontekst əyani şəkildə canlandırılır ki, məzmun adresata daha dəqiq ötürülsün. İzah diskurs növündə isə aktiv diskurs iştirakçıları passiv diskurs iştirakçılarına məlumatı neytral bir tonda ötürürlər.

Bununla yanaşı, rus dilçiləri Villiyam Mann və Sandra Tomson diskurs tiplərini media, siyasi, hüquqi, bədii olmaqla 4 kateqoriyada təqdim etdilər. Onların fikrinə əsasən diskurs növlərinin pragmatik, mədəni, koqnitiv əsasları mövcuddur [74, s.86]. Sadalanan tiplər arasındakı fərqlər kifayət qədər gözəçarpandır. Bədii eləcə də, elmi diskursu media/politik diskursdan ayıran faktor real həyatda mövcudluq faktorudur. Baxmayaraq ki, diskurs növlərinin hər birinin pragmatik səciyyəsi var, lakim hüquqi, siyasi diskurs növləri bədii, elmi diskursa nəzərən daha inandırıcı və manipulyativdir. Obrazlılıq, daxili psixoloji aləmin təsviri kimi bir çox məqamlar bədii diskursun ən səciyyəvi cəhətidir. Diskursun dinləyici/adresat tərəfindən anlaşılması daxili kontekstlə əlaqəli məsələdir. Daxili kontekst individualın xarici dünya haqqındakı biliklərini özündə ehtiva edir. Digər diskurs növlərinə nisbətə siyasi diskursda fərdlərin subyektiv profillərinə/görüşlərinə daha çox önəm verilir. Subyektivlik konsepti isə birbaşa daxili kontekstə bağlıdır.

Hər bir diskurs cəmiyyətin spesifik bir qrupunun istifadəsində olur. Peşəsindən, genderindən, sosio-ekonomik sinfindən asılı olaraq, cəmiyyətdəki

hər bir qrup müəyyən bir diskurs növündən istifadə edir. Diskurslar qrupların ideoloji mövqeyini təsvir edir.

İdeologiya və diskurs arasındakı əlaqəni məşhur lingvist Van Deyk belə təsvir edir: *“Müəyyən bir ideologiyanın qəbulu, istifadəsi və yenilənməsi mətn və nitq, diskurs vasitəsilə həyata keçirilir. Bu prosesin reallaşdırılması üçün diskursun analitik tədqiqi məqbul hesab edilir”*[69, s. 33].

Siyasi diskursun LGBT (transgender), dini, yaşıl, millətçi, feminist diskurs kimi bir sıra növləri təsnif edilir. LGBT və ya feminist diskurs adlandırılan növdə əvvəlki nəsillər tərəfindən sıxışdırılan bu cür cinsi azlığın nümayəndələri (bəzən öz maraqlarını, istək, arzularını ifadə edirlər. Hələ 2016-cı il iyulun 21-də Respublikaçıların Milli Qurultayındakı çıxışında partiyasının namizədliyini qəbul edərkən LGBT azlığa istinad edən Trampın nitqinə nəzər salaq:

“Only weeks ago, in Orlando, Florida, 49 wonderful Americans were savagely murdered by an Islamic terrorist. This time the terrorist targeted our LGBT community. As your president, I will do everything in my power to protect our LGBT citizens from the violence and oppression of a hateful foreign ideology.” [80]. - (Yalnız həftələr əvvəl Florida ştatının Orlando şəhərində 49 gözəl amerikalı islam terrorçusu tərəfindən vəhşicəsinə qətlə yetirildi. Bu dəfə terrorçu bizim LGBT icmamızı hədəf aldı. Sizin prezident olaraq mən LGBT vətəndaşlarımızı zorakılıqdan və nifrət dolu yad ideologiyanın zülmüdən qorumaq üçün əlimdən gələni edəcəyəm.)

ABŞ-ın Klinton administrasiyası dövründə gey, biseksual və lezbiyanların hərbi xidmətlə bağlı *“Soruşma, danışma”* adlı rəsmi siyasətinə toxunan Tramp başqa bir nitqində cinsi azlıqların orduda xidmət göstərməsini dəstəkləyir:

“If a gay person can be a doctor or a lawyer or a teacher or take another position of responsibility, why can't they serve this country in the military? Don't ask, don't tell' has clearly failed. Gay people serve effectively in the military in a number of European countries. There is no reason why they can't serve in the

United States” [92].- (Əgər gey həkim, hüquqşünas və ya müəllim ola bilirsə və ya başqa məsul vəzifə ala bilirsə, niyə bu ölkəyə hərbi xidmət göstərə bilməsin? “Soruşma, demə” açıq şəkildə uğursuzluqla nəticələndi. Bir sıra Avropa ölkələrində homoseksuallar effektiv şəkildə orduda xidmət edirlər. Onların ABŞ-da xidmət edə bilməməsi üçün heç bir səbəb yoxdur.)

Bu diskursun nümayəndələrinin fəaliyyəti milliyətçi, eləcə də, dini diskursa ziddiyyət təşkil edə bilər. Eyni zamanda ekoloji və ya yaşıl diskurs kapitalist sistemə əks mövqedə dayanır. Bu cür mətnlərin yaratdığı ziddiyyət diskurs və ideologiya arasındakı əlaqəni bariz şəkildə göstərir.

İdeoloji mənşəyə əsasən, diskurslar sol/sağ cinah diskurs növlərinə bölünə bilər. İdeoloji əsaslarına görə sosialist/kommunist, mühafizəkar, liberal/demokratik və s. kimi mətnləri ayırd etmək mümkündür. Mühafizəkar mətn dini və millətçi diskurs nümunəsi hesab edilə bilər. Eyni zamanda, mənt və onlara uyğun gələn diskurslar arasında fərqlər ola bilər. Məsələn, millətçi diskurs həm mühafizəkar, həm də liberal mətnə uyğun gələ bilər. Bu halda həm konservativ, həm də millətçi diskursdan danışa bilərik. Teodor Ruzvelt tərəfindən 31 avqust, 1910-cu ildə deyilən nitq özündə həm güclü milliyətçilik, həm də konservativlik elementləri ehtiva edir:

“Of conservation I shall speak more at length elsewhere. Conservation means development as much as it does protection. I recognize the right and duty of this generation to develop and use the natural resources of our land; but I do not recognize the right to waste them, or to rob, by wasteful use, the generations that come after us. I ask nothing of the nation except that it so behave as each farmer here behaves with reference to his own children. That farmer is a poor creature who skins the land and leaves it worthless to his children. The farmer is a good farmer who, having enabled the land to support himself and to provide for the education of his children, leaves it to them a little better than he found it himself. I believe the same thing of a nation.” [89] (Mühafizədən başqa bir yerdə daha uzun danışacağam. Konservasiya mühafizə olduğu qədər inkişaf mənasına da gəlir. Mən bu nəslin torpağımızın təbii sərvətlərini inkişaf etdirmək

və istifadə etmək hüququnu və öhdəliyini qəbul edirəm; lakin mən onları israf etmək və ya bizdən sonra gələcək nəsilləri israfçılıqla qarətini qəbul etmirəm. Mən millətdən hər bir fermerə öz övladına davrandığı kimi davranması xaricində heç nə xahiş etmirəm. O əkinçi torpağın dərisini soyub övladlarına bərekətsiz torpaq qoyan yazıq məxluqdur. O əkinçi yaxşı əkinçidir ki, torpağı özünü dolandırmaq və övladlarının təhsilini təmin etmək üçün istifadə edir, onu övladlarına daha yaxşı bir şəkildə ötürür. Mən millət üçün də eyni şeylərin etibarlı olduğuna inanıram.)

Əhəmiyyətlik baxımından diskurslar əsas və ikinci dərəcəli olmaqla 2 böyük qrup təşkil edir. Birinci qrupa elmi, milli, pedaqoji, dini və tibbi diskurslar aid edilir. İkinci qrupa gender, ekoloji diskurs kimi bir sıra başqa növlər aid edilir. Siyasət və ictimaiyyəti dili anlamadan başa düşmək mümkün deyil. Diskursiv analiz müxtəlif sosial qrupların diskursunu tədqiq edir.

Diskurs növləri həm korporativlik, həm də ziddiyyət təşkil edə bilər. Diskurslararası konfliktdə bir tərəf öz maraqlarını qarşı tərəfin maraqlarına zərər verərək artırır. Bunun əksinə korporativ diskurslarda tərəflər öz maraqlarını qarşılıqlı razılıq çərçivəsində müdafiə edirlər. Bu zaman ortaya maraqlı bir sual çıxır: Diskurslararası konfliktdə səbəb nədir? Siyasi diskurs ifadəsi bu suala cavab tapmağa kömək edir. Məsələn bu cür təsvir edə bilərik: Hər hansı bir cari siyasi problem məsələyə cəlb edilən subyektlərin şəxsi görüşləri, niyyətləri və istəklərindən birbaşa asılıdır [14, s. 21-34].

Sözgedən məsələ ilə bağlı diskursiv strategiyalara nəzər salsaq, siyasi diskursda qadın spikerlərin kişi danışmaq tərzindən istifadə etdiyinin şahidi olarıq. Bu qarşıya qoyulan müəyyən siyasi məqsədə nail olmaq üçün siyasi diskursiv strategiya hesab edilir. Bu bir cinsin nitq tərzinin, qaydalarının digər bir cinsin mənimsədiyi bir növ dil oyunudur [66, 35-46].

Hər bir ideologiyaya uyğun gələn diskurs növü mövcuddur. Adətən ideologiya diskurs vasitəsilə eksplisit şəkildə qəbul edilir, yenilənir. Siyasi diskurs bir sıra ideoloji strukturlar daxilində mövcud olur, yəni diskurs linqvistik strategiya vasitəsilə ideoloji strukturu əks etdirir.

Diskursun formalaşması üçün bir sıra amillər xarakterizə olunur, bunlar diskurs mətnini yazan/verballaşdıran şəxs, sözügedən diskursun anlaşılması üçün istifadə edilmiş koqnitiv vasitələr, yeni qəbul edilmiş informasiyanın dərk edilməsi üçün aktivləşdirilən mövcud fon bilikləridir.

Müxtəlif janrlar, mətn tiplərindən, sosial-siyasi kontekstdən asılı olaraq diskurs növləri də dəyişir. Diskurs ideologiya formalaşmasında mühim rol oynayır. Bu haqda Van Deyk yazır: *“Diskursun ideoloji səciyyəsi var və yaxud diskurs ideologiya yaradır.”* [69, s. 33] Ideologiyanın əsas idarəedici qüvvəsi hakimiyyət, hakimiyyətin əsas idarəetmə aləti isə dildir. Dil vasitəsilə geniş kütlələr inandırılır, bir növ yönləndirilir.

Diskursun geniş bir qolu olan siyasi diskurs linqvistik ədəbiyyatlarda dar və geniş mənada işlənir. Geniş mənada işlənərkən diskurs siyasilərin məzmununa malik hər hansı bir situasiyada danışan və adresat arasındakı ünsiyyət formasına istinad edir. Dar kontekstdə isə hakimiyyəti ələ almaq, eləcə də idarəçiliyi həyata keçirmək üçün istifadə edilən dil mənasına gəlir. Dissertasiya işində diskurs geniş spektrumda nəzərdən keçirilir, nitqə təsir göstərən ekstrslinqvistik faktorlara xüsusi diqqət yetirilir. Bununla yanaşı, diskurs müasir dilçilikdə Müxtəlif nitqləri özündə ehtiva edir. Siyasi diskurs sadəcə təsvir etmir, eyni zamanda adresatı fəaliyyətə çağırmaq üçün onda inam yaradır. Siyasi diskursun uğuru da məhz bu məqsəddən asılıdır. Siyasi hakimiyyət dillə kommunikasiya yaradır, dildən istifadə etməklə siyasilər kütlələrin şəxsi mühitinə müdaxilə edir. Həmin müdaxilə əsnasında “mən” əvəzliyi “biz” əvəzliyi ilə əvəz edilir və beləliklə də söz manipulyasiyasına məruz qalan şəxslərin seçimləri, düşüncələri idarə edilir. Daha sonra bu yönləndirmə daha mürəkkəb matrikslərlə davam etdirilir. Dil hakimiyyəti bütün tarix boyunca istifadə edilmişdir. Diktatura dövründə insanlar üzərində total nəzarət metodu olaraq istifadə edilən dilin əhəmiyyətini buna misal göstərə bilərik. Əsasən də demokratik ölkələrdə diskursun effektiv şəkildə yaradılması ilə cəmiyyətdə hakimiyyətə rəğbət yaradılır. Siyasi diskursda dilin rolunu tədqiq edərkən 2 əsas məsələ ilə qarşılaşırıq: dil hakimiyyəti və hakimiyyətin dili. Hakimiyyətin dili

cari hakim təbəqənin istifadə etdiyi üsullar, vasitələri təyin edir. Bu linqvistikada təqdid edilir. Dil hakimiyyəti isə, dildən istifadə etməklə kütlə şüuruna təsirini araşdırır.

Dil kütlələrin idarə edilməsində ən güclü vasitə kimi istifadə edilir. Kembric onlayn lüğətində, güc insanları və hadisələri idarə etmək qabiliyyəti kimi təsvir edilir [83]. Eləcə də Oksford onlayn lüğətində güc ifadəsi başqalarının davranışına və ya hadisələrin gedişinə təsir etmək qabiliyyəti kimi ifadə edilir [98]. Siyasilər öz məqsədlərinə çatmaq üçün ictimaiyyətin razılığını almaq məqsədilə diskursda bəzi inandırıcı strategiyalardan istifadə edirlər. Bu cür strategiyalar siyasətçilər arasında geniş yayılmışdır, lakin müxtəlif siyasətçilərin istifadə etdiyi bu perzuaziv strategiyalar keyfiyyət və kəmiyyət baxımından fərqlənir. İnandırma məqsədinin həyata keçirildiyi inandırma üsulları mənfi kampaniya deyildəndən daha müsbət üsullara qədər çox müxtəlifdir.

Səriştəli natiq inandırıcı və mənalı dildən istifadə edərək insanları inandıra bilər. Enaki-Vasliyanın fikrinə əsasən, inandırıcı dil, başqasının cavabını formalaşdırmaq, gücləndirmək və ya dəyişdirmək məqsədi daşıyan mesajdır [31, s. 64-67]. İnandırmaq bacarığı siyasətçilər, fəallar, və s. üçün əsas bacarıqlardan biridir. İnsanları inandırmaq üçün inandırıcı dildən necə və nə vaxt istifadə edəcəyini bilmək olduqca vacibdir. Eyni şəkildə, Azar Salumi qeyd edir ki, inandırma işarələrlə dinləyiciyə çatdırılan mesajın kommunikasiya vasitəsidir. Natiq manipulyativ sözlər və ya davranışlarla tamaşaçıların emosiyasına təsir etməyi hədəfləyir. Bu sahədə uğur qazanmaq üçün nitq aktı, fərqli obrazlı vasitələr də daxil olmaqla, inandırıcı üslub bacarıqlarına yiyələnmək önəmlidir [65, s.357-365]. “*Qızıl dil*” ifadəsi ilə təsvir edilən natiqlər marketinq, reklam, ictimaiyyətlə əlaqələr və hətta siyasi hadisələr kimi bir çox mövzularda öz istedadlarını göstərə bilirlər. Norman Feyrklounun fikrinə əsasən diskurs və hakimiyyət arasında 2 növ əlaqə mövcuddur [70, s.139]. Birincisi, dil bir-birimizlə ünsiyyət qurmaq üçün istifadə etdiyimiz dildir. İnsan başqalarını inandırmaq üçün öz dil qabiliyyətlərindən istifadə edə bilər. Bu dil

etibarlılıq və sosial statusdan asılıdır, çünki biz katibdən daha çox həkimə inanırıq. İkincisi, dil bir kütləvi informasiya vasitəsi kimi, qəzet, televiziya, radio və s. kimi kütləvi reseptorlar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Məqsəd bir anda kütləvi auditoriyaya təsir etməkdir. Misal üçün;

Hindistanda zorakılığa qarşı etiraz aksiyasının lideri Mahatma Qandinin hindliləri müstəqillik əldə etməyə çağırdığı nitqinə nəzər salaq. Budur, onun 1942-ci ildə məşhur “*Azad Hindistan*” nitqinin bir hissəsi;

“I believe that in the history of the world, there has not been a more genuinely democratic struggle for freedom than ours. I read Carlyle’s French Revolution while I was in prison, and Pandit Jawaharlal has told me something about the Russian revolution. But it is my conviction that inasmuch as these struggles were fought with the weapon of violence they failed to realize the democratic ideal. In the democracy which I have envisaged, a democracy established by non-violence, there will be equal freedom for all. Everybody will be his own master. It is to join a struggle for such democracy that I invite you today. Once you realize this you will forget the differences between the Hindus and Muslims, and think of yourselves as Indians only, engaged in the common struggle for independence” [79, s. 7]. – “Mən inanıram ki, dünya tarixində azadlıq uğrunda bizimkindən daha demokratik mübarizə olmayıb. Mən həbsdə olarkən Karlaylın Fransız İnqilabını oxudum və Pandit Cavahirləl mənə rus inqilabı haqqında danışdı. Amma əminəm ki, bu mübarizələr silah gücü ilə aparıldığı üçün demokratik idealı həyata keçirə bilmədilər. Mənim nəzərdə tutduğum demokratiyada, zorakılıq olmadan qurulan demokratiyada hamı üçün bərabər azadlıq olacaq. Hər kəs özünün ağası olacaq. Mən bu gün sizi belə bir demokratiya uğrunda mübarizəyə qoşulmaq üçün dəvət edirəm. Bunu dərk etdikdən sonra hindular və müsəlmanlar arasındakı fərqləri unudacaq və özünüzü müstəqillik uğrunda ümumi mübarizə aparan hindular kimi düşünəcəksiniz” [79, s. 7].

Texnologiya əsrində sosial medianın da siyasi arenadakı yeri xüsusilə qeyd edilməlidir. internetə çıxış olmaqla yanaşı, heç bir maneə olmadan

həmfikir insanları birləşdirən, daim genişlənən virtual şəbəkələri sayəsində sərhədlər və coğrafi məsafələr olmadan sürətli əlaqələnməyə imkan yaradan bir vasitəyə çevrilib. Media şəbəkələri siyasi yöndəndirməni ən uğurlu şəkildə həyata keçirən vasitədir. Bu şəbəkələr üzərindən yayımlanan bəzi mesajlar istifadəçi, dinləyici, oxucuların inanclarını idarə edir və şəbəkələşməni gücləndirir. İnandırma vasitəsilə burada ötürülən siyasi mesajlar şəbəkə üzvlərini birləşdirir. Fərz edək ki, şəbəkə üzvləri siyasi laqeydlik və ya azməlumatlılıq səbəbindən spesifik bir məsələ haqqında heç bir görüşə sahib deyillər. Şəbəkə öz üzvlərini bu yeni məsələ ilə bağlı müəyyən mövqeyə inandırmaq üçün kommunikasiya strukturu yaradır. Bu struktur vasitəsilə inandırma bütövlükdə şəbəkənin inancını təmin edir. Şəbəkə bu cür mesajların göndərilməsi üçün ən sürətli və səmərəli mexanizmdir, çünki burada, Trump kimi siyasi liderlərin rəsmi hesablarından verilən açıqlamalar və siyasi yönləndirmələr media üzvlərini inandırır, onlar üçün müəyyən baxış bucaqları təmin edir. Türkiyə və Suriya arasındakı müharibənin sonlanması ilə əlaqəli sabiq Amerika Prezidenti Donald Trampın Twitter hesabından məsələ ilə bağlı cəld reaksiyası və hiperpola strategiyasından istifadə etməklə məsələdən özünə pay çıxarması və siyasi hadisələri öz rəpyutasiyası naminə istifadə etməsi medianın siyasi diskursdakı rolunu təsdiqləyir [90]. Siyasətçi şəbəkədə öz əsas mövqeyini təsdiq etməklə, resurslar təklif etməklə və ya sadəcə istifadəçiləri inandırmaqla kütlənin ideologiyasını idarə edir. Beləliklə, şəbəkələr həm səsvermə yolu ilə, həm də digər informasiya transferi kimi dəstək formaları vasitəsilə, hətta əhəmiyyət verilməyən məsələlərdə də güclü siyasi vasitələrə çevrilirlər.

Yuxarıdakı misallardan da göründüyü kimi, natiqlik bacarığına malik insanlar, nə qədər ağılsız şeylər söyləsələr belə, həmişə insanlara təsir etməyi bacarırlar. Bu şəxslər necə və nə zaman danışacaqlarını bilirlər.

Siyasi arenada müharibə konseptinin xüsusi əhəmiyyəti var. Siyasətlə bağlı ənənəvi tədqiqatlarda mikro səviyyəli linqvistik aktları diskurs kimi nəzərdən keçirilir. Cümlə və ifadələrlə təsvir edilən dil komponentləri mikro

səviyyəli diskurs hesab edilir, müxtəlif konseptlərdəki parlament debatları, siyasi nitqlər, müsahibələr isə makro səviyyədə diskursdur. İctimai-siyasi mətndən fərqli olaraq, ictimai-siyasi nitqlərdə “sosial kontekst faktorları” özünü biruzə verir, yəni siyasətçinin nitqinin məzmunu onun nitqinin uğurunu əvvəlcədən müəyyən edir, kommunikasiyanın məqsədi, səbəbi, zamanı, məkanı, eləcə də auditoriyanın sosial-psixoloji xüsusiyyətləri barədə məlumatı da özündə ehtiva edir. – *“Müasir ritorikada üslub meyarı çox vaxt mesajın ictimai-siyasi məqsədinə aid edilir”* [78, s. 48].

Siyasətdə kommunikasiya mərkəzi istiqamət rolunu oynayır. Kommunikasiyanın effektiv şəkildə təşkil edilməsi daxili, eləcə də xarici siyasətin uğurlu bir şəkildə həyata keçirilməsinə imkan yaradır. Əks halda isə siyasətdə baş verən anlaşmazlıqlar, konfliktlər aparılan siyasi diskursun uğursuzluğa düşər olmasının aşkar əlamətidir. Tədqiqat bu mövzuda diskursun ən uğurlu şəkildə həyata keçirilməsi yollarını araşdırır, dilin leksik-üslubi vasitələrinin məsələdəki rolunu tədqiq edir.

Çağdaş dövərdə siyasi diskursun, xüsusilə də onun ən vacib qollarından biri olan müharibə dilinin araşdırılması əslində bu cür konfliktlərə qarşı ilkin tədbirlərin verbal səviyyədə təşkilinin öyrənilməsidir. Hərbi müharibə qədər ictimai-siyasi müharibə də olduqca mürəkkəb xarakterli bir sahədir. Bu sahədə dövlət rəsmilərinin siyasi dillə işləmə texnikası prioritet məsələdir. Siyasətdə istifadə edilən bir sıra strategiyalar, leksik-üslubi ifadə vasitələri, verbal və qeyri-verbal kommunikasiya üsulları vasitəsilə geniş insan kütlələri yönləndirilir, müharibələr pislənir, beynəlxalq səviyyədə aqressor tərəflərin gözdən salınması, eləcə də müharibəyə şirnikləndirmə kimi proseslər həyata keçirilir.

Amerika, Avropa, Asiya, Yaxın Şərqdə, eləcə də dünyanın hər yerində siyasətçilər geniş spektrli siyasi, iqtisadi və sosial hadisələri izah etmək, əsaslandırmaq, onlara reaksiya göstərmək, istiqamət vermək üçün müharibə dilindən istifadə edirlər. Müharibə və terrorizm mövzularındakı diskurs ABŞ-da, eləcə də, bütün dünyada 11 sentyabr hadisələrinə cavab olaraq

inkişaf etmişdir. Ümumilikdə diskursun tədqiqi siyasilərin diskursiv imiclərinin, ideologiyaların formalaşmasının və müharibə əleyhinə kollektiv şüurun yaradılması üsullarının tədqiqidir. Hazırda dünyada baş verən hadisələr effektiv realizəsi üçün diskursun dilinin dərinədən öyrənilməsini, müharibə törədici danışıq üslublarının, tərəflərin yönləndirilməsi üçün lazımi retorik strategiyaların tətbiqini labüdləşdirir.

Müharibə həyatın hər bir sahəsində özünü göstərir. İnsan həyatı daimi mübarizə üzərində qurulduğu üçün müharibə diskursunda istifadə edilən üsul və leksik-üslubi vasitələrə gündəlik həyatdakı müəyyən diskurs növlərinə inteqrasiya edilmiş şəkildə rast gələ bilərik. Hazırkı dövərdə aparılan müharibələr təkə diskurs və ya hərbi müharibə deyil, eyni zamanda informasiya müharibəsidir.

Sadəcə siyasətin deyil, gündəlik həyatımızın bir hissəsi olduğu üçün müharibə dilinin spesifik xüsusiyyətlərindən yararlanmaqla hadisələrə adekvat şəkildə reaksiya vermək və cəmiyyətin müharibə mövzusunda mövqeyini müəyyənləşdirmək asanlaşır. Tədqiqatda müharibə dilinin tənqidi tədqiqi həyata keçirilir. Aparılan araşdırmalar eyni zamanda müharibə diskursu ilə bağlı olan müxtəlif sahələr, o cümlədən sosial-mədəni dilçilik, koqnitiv dilçilik, kommunikasiya, media, mədəniyyət və siyasi tədqiqatların perspektivlərini də əhatə edir.

Həm siyasətdə, həm də siyasətin diskurs tədqiqatlarında iki geniş istiqamət özünü göstərir. Birinci istiqamətə əsasən siyasət öz iqtidarını təsdiqləməyə çalışanlar və onlara müxalif qüvvələr arasındakı hakimiyyət uğrunda mübarizədən başqa bir şey deyil. Digər istiqamətdə cəmiyyətdə iqtidar və müəssisələr arasında mövcud olan və pul, istiqlaliyyət, təsir dairələri kimi məsələlərin həllinə yönəlmiş əməkdaşlıq kimi dəyərləndirilir. Siyasətin dili hesab edilən diskursun cəmiyyətin yönləndirilməsində, insanların inandırılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsi faktı hər kəsə məlumdur

Dildə mövcud olan saysız-hesabsız konseptlərin içərisində xüsusi yeri müharibə konsepti tutur. Müharibə konsepti diskurs çərçivəsində yaxşı

öyrənilmiş mövzulardan biri olmuşdur. Bu mövzuda müntəzəm olaraq məqalələr və kitablar nəşr olunmuşdur və sözügedən bölmə olduqca geniş ədəbiyyatı əhatə edir. Məşhur amerikalı antropoloq Brayn Fergusonun müharibə diskursu ilə bağlı araşdırmalarına əsaslanaraq demək olar ki, müharibə konsepti dildə və hərəkətdə ifadə olunan mədəni təcrübə kimi nəzərdən keçirilir: *“Müharibə konsepti mədəni kontingent, başqa sözlə fenomen kimi mövcuddur”* [34, s.35].

Karl von Klauzevitz “Müharibə haqqında” əsərində bütün müharibələri qeyri-müəyyən və təhlükəli kontekstdə qərarların, hərəkətlərin və reaksiyaların məcmusu kimi, həm də ictimai-siyasi hadisə kimi dəyərləndirir. O, həm ictimai-siyasi, həm də hərbi müharibənin mürəkkəb xarakterli olduğunu iddia edir və bu kontekstdə dövlət siyasətinin prioritetliyini vurğulayır. Müharibə konseptinin təbiəti onun dəyişməz mahiyyətini təsvir edir, yəni müharibəni (fenomen növü kimi) başqa şeylərdən fərqləndirən cəhətləri. Müharibə konseptinin təbiəti şiddətli, interaktiv və əsasən siyasidir. Bu elementlərdən heç biri yoxdursa, söhbət müharibə konseptindən gedə bilməz. *“Siyasi diskursda ən ön sıranı tutan konsept elə müharibə konsepti hesab olunur, çünki sözlər dildəki mövcudluğunu heç vaxt neytral şəkildə reallaşdırmır”* [20, s.79]. Van Deykin fikrinə əsasən, biz sözlərin altında yatan mənanı dərk etmədən heç vaxt başqalarının sözlərini danışmamalı, oxumamalıyıq [68, s. 360-361]. Xəbərimiz olmasa belə sözlərimiz onları verbal şəkildə ifadə edən insanların maraqlarına xidmət etdiyi üçün siyasiləşmiş hesab edilir. Liderlər, məhkəmələr, hökumət, redaktorlar, hətta alimlər də diskursun sərhədlərinin müəyyən edilməsində mühüm rol oynayırlar. Hakimiyyətdə olanların sözləri *“sübuta ehtiyacı olmayan həqiqət”* kimi qəbul edilir və hakimiyyətdə olmayanların sözləri isə mahiyyətsiz kimi rədd edilir.

Klauzevitz konsepsiyasının əsasən siyasət elmində, beynəlxalq münasibətlərdə və siyasi fəlsəfədə müzakirələrdə üstünlük təşkil etdiyini görə bilərik. Müharibə həm də dövlət quruculuğu prosesi ilə bağlı anlayışdır. Müharibə, terror və terrora qarşı müharibə tarix boyu bütöv siyasi diskursda öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqdadır [20, s 79].

Üstəlik, 1977-ci ildə nəşr olunan “Anarxik Cəmiyyət” adlı kitabında Hedley Bull müharibəni bu cür təsvir edir *“Müharibə siyasi birliklərin bir-birinə qarşı həyata keçirdiyi mütəşəkkil zorakılıqdır. Zorakılıq siyasi birlik adından həyata keçirilmədikcə müharibə sayıla bilməz; Müharibədə öldürməyi qətlədən fərqləndirən cəhət onun rəsmi xarakterli olmasıdır. Eyni şəkildə, bir siyasi birlik adından həyata keçirilən zorakılıq başqa bir siyasi birliyə qarşı yönəlmədikcə müharibə hesab edilə bilməz, yəni individual şəxslərə qarşı həyata keçirilən tədbirlər müharibə deyil”* [41, s 40].

Bu cümlələr təsdiqləyir ki, zorakılığa siyasi birlik rəhbərlik etmədikcə söhbət müharibədən gedə bilməz.

2.2. İngilisdilli siyasi diskursda müharibə konseptinin leksik-üslubi ifadə vasitələri

Müharibə konseptini bütövlükdə digər diskurs mövzularından fərqləndirən cəhətlərin ən birincisi onun mübarizə əsaslı mahiyyətidir, müxtəlif məqsədlərə nail olmaq üçün mübarizə aparan qüvvələr arasında konflikt kimi təsvir edilir. Bundan əlavə, müharibələr risk və təcillik hissi verir. Risk təbii olaraq qorxu və narahatlıq gətirir, çünki təhlükə, resursların itirilməsi, kədər, iztirab kimi vacib məsələlər diqqət mərkəzində olur. Prototip müharibə haqqında biliklər geniş yayılmışdır. Müharibələr insan təcrübəsinin mühüm hissəsidir. Bir çox insanlar müharibəni şəxsən təcrübə ediblər, digərləri isə bu mövzuda kitablardan, tarixdən, televiziya və ya sosial media vasitəsilə qiyabi təcrübə qazanıblar. Siyasi diskursun daha effektiv həyata keçirilməsi məqsədilə politoloqların nitqlərində tez-tez rast gəlinən neytral sözlər, üslubi vasitələr, obrazlı vasitələr, frazeoloji birləşmələr, idiomlar geniş kütlələri mental cəhətdən proqramlaşdırması və fikrin qüsursuz şəkildə ötürülməsində əsas qüvvə hesab edilə bilər.

Hər bir diskurs növünə xas olan fərdi və ya spesifik xüsusiyyətləri mövcuddur, məsələn, poetik diskursun spesifik xüsusiyyəti onun

substansionallığı və fərdiliyi ilə xarakterizə olunur ki, bu poetik prinsipdir. Siyasi diskursun spesifik 4 xüsusiyyəti onu digər diskur növlərindən kəskin şəkildə fərqləndirir[33]:

1) aqonist qabiliyyəti; 2) aqressivlik; 3) ideoloji xarakter; 4) teatrallıq.

1) Aqonist (rəqabət) qabiliyyəti.

Siyasi diskursun əsası iqtidar-müxalifət tərələri arasında davamlı dialoq duelindən ibarətdir, bu dueldə opponentlər vaxtaşırı bir-birinə hücum edir, mövqe qazanır, zərbə edirir və bəzən hücumu keçir. Məhz bu xarakteristik xüsusiyyətinə əsasən siyasi diskurs idman diskursu ilə müəyyən dərəcədə ortaq leksikologiyayı bölüşür. Oyun rəqabətində istifadə edilən leksik ifadələrin siyasət sferasında istifadəsi və ən kiçik elementlərin də burada özünə yer tapması buna ən bariz sübutdur. İdman diskursunda istifadə edilən bir sıra ifadələrə nəzər salaq: düşmənin mövcudluğu, rəqiblərin mübarizəsi, mübarizə etikası, hüquqi tənzimləmələr, qanunlar və qaydalar, reqlament, mübarizə strategiyası, hücum taktikası, qələbə, məğlubiyyət, qalibin təntənəsi.

2) Aqressivlik.

Siyasi nitqin ən mühüm komponentlərindən biri aqressiyadır. İngilis izahlı lüğətlərində “*aqressiya*” sözü “*zorakılıq və ya düşmənçilik hissləri, davranış və ya münasibət*” kimi təsvir edilir [103]. Aqressiya sözü ingiliscədə ən sıx sinonimik şəbəkəyə sahib olan sözlərdən biridir. Sözüün antaqonizm, hücum, döyüşkənlik, dağıdıcılıq, qəsbkarlıq, düşmənçilik, müdaxilə, hücum, müdaxilə, işğal, jingoizm, cinayət, təxribat, mübahisə, basqın və s. kimi sinonimləri var. Siyasi diskursda aqressiya həm də iyerarxiya və hökmranlıq konseptləri ilə sıx bağlılıq təşkil edir. İerarxiya yunancadan “*hieros*” müqəddəs, “*arxe*” isə güc deməkdir; tabeçilik münasibətləri, əmrlər silsiləsi, subordinasiya və hökmranlıq mənasına gəlir. Digər bir əlaqəli söz “*dominantis*” latıncada hökmranlıq, üstünlük və liderlik arzusu mənasını verir. Aqressiya hökmranlığın özülüdür və insan münasibətlərinin iyerarxik nizamını müəyyən edir.

İerarxiyanın səbəbi hakimiyyət uğrunda mübarizə, sosial status və tanınma, ərazi və ya kollektiv mövqenin möhkəmləndirilməsi və s. ilə bağlı

rəqabətdir. Siyasi kommunikasiya çərçivəsində nitq aqressiyasına nəzərə salsaq, burada oxların konkret siyasi xadimə yönəldiyini müşahidə edərik. İctimai çıxışlarda, siyasi müzakirələrdə diskurs əsnasında aqressiyanı üçüncü şəxslərin tənidi prosesində realizə edilir.

Verbal aqressiya xüsusi nitq aktları ilə təqdim olunur. Aqressiv nitq aktlarından danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, bunların hamısı siyasi qüvvə nümayişidir və nitqin ünvanlandığı şəxsin statusunu zədələməyə yönəlmiş standart bir taktikadır.

3) İdeoloji xarakter.

İdeoloji xarakter sosial representasiyaları, qrup biliklərini, inanclarını və fikirlərini təcəssüm etdirir. İdeoloji xarakter qrup dəyərlərinə, normalarına və maraqlarına əsaslanır. Bu xüsusiyyət ordu ilə siyasi diskurs gətirir. , Bildiyimiz kimi, müharibə siyasətin başqa yollarla davamıdır. Onların qarşılıqlı təsir dairəsi müharibənin ideologiyasını və gedişatını müəyyənləşdirən hərbi doktrina, razılaşma, ultimatum, sülh danışıqları kimi vasitələrlə müəyyən edilir.

4) Teatrallıq.

Teatrallıq xüsusiyyəti siyasi diskursu reklam və səhnə diskursları ilə birləşdirir. Siyasi diskursun teatrallığı onunla bağlıdır ki, kommunikasiyanın tərəflərindən biri, yəni xalq sadəcə nitqin ünvanlandığı kütlə deyil, eyni zamanda, cari siyasi hadisələri müşahidə edən tamaşaçı rolunu oynayır. Bir növ maraqlı süjet və gözlənilməz sonlu olan siyasi nitqlər dinləyiciləri həyəcanlandırır, onları intizarda saxlayır. Daima jurnalistlərlə ünsiyyətdə olan siyasətçilər hərəkət və danışıqlarını tamaşaçı auditoriyasını nəzərə alaraq həyata keçirir, onlarda təəssürat yaratmağa çalışırlar. Siyasi teatr siyasi obrazlar üzərində qurulur.

“We celebrate the peaceful transition of power in a democracy; and then we sit back and judge how the players perform – how graceful the losers, how gracious the winners, a fierce pageant of patriotism and pride and prejudice all tightly staged on the Capitol, Time. Hearings serve as a kind of overture to the First act of a new President, a preview of all the themes and characters that will

share the stage and shape the combat for the next four years, Time.” [87]- (Biz demokratiyada hakimiyyətin sülh yolu ilə ötürülməsini qeyd edirik, sonra arxamıza söykənib oyunçuların çıxışlarını mühakimə edirik – məğlub olanlar nə qədər zərif, qaliblər nə qədər lütfkardılar, vətənpərvərlik, qürur və qərəzdən ibarət dəhşətli bir tamaşa Kapitol, Taymda səhnəyə qoyulur. Dinləmələr yeni Prezidentin İlk aktına bir növ uvertüra, növbəti dörd il üçün səhnəni bölüşəcək personajların və döyüşə yön verəcək mövzuların önizləməsini təmin edir.)

İlk növbədə, siyasi reklam janrı dramatik bir formada təsvir edilmişdir. Reklamın bu cür siyasi növü ictimai xadimin və ya təşkilatın imicinin formalaşmasına xidmət göstərir və onlara münasibətdə müəyyən bir davranışa stimül verir. Bu cür siyasi ritual tədbirlər kütləvi tamaşa xarakteri daşıyır, inaqurasiya və ya milli bayramlara həsr olunmuş aksiyalar buna misal ola bilər. Yalnız kütləvi informasiya vasitələrində işıqlandırılan hadisələrlə yanaşı, dərhal nümayiş etdirilməsi məqsədi ilə xüsusi planlaşdırılmış hadisələri ehtiva edən psevdohadisələr də var. Müsahibə, mətbuat konfransı, tele-söhbət, televiziya müzakirəsi, tele-debatlar və s. psevdohadisələr kateqoriyasına aiddir.

Siyasi mövzulara həsr olunmuş müasir media informativ xarakter daşımaqlar yanaşı təsiredici funksiyanı da icra edir. Siyasi diskurs “kişi/qadının dünyagörüşünə, onun düşüncə tərzinə və mədəniyyətinə təsir göstərir. Siyasi mətnin təsiri qeyri-sabitlik, böhran və konfliktlər şəraitində artır. Bu dövrlərdə nitq manipulyasiyasından ictimai şüura təzyiq etmək üçün siyasi diskursda fəal şəkildə istifadə olunur, çünki onun əsas məqsədi opponetləri gözdən salmaq, siyasi mövqeləri gücləndirmək və mənfi ictimai mühiti neytrallaşdırmaqdır. Hazırda çünki əhalinin əksəriyyəti öz siyasi seçimini etməkdə çətinlik çəkir və bu da onu deməyə əsas verir ki, manipulyasiya problemi aktual və əhəmiyyətli bir məsələdir.

Əksər tədqiqatlarda manipulyasiya siyasi diskursa xas olan linqvistik strategiyalar kimi göstərilir, çünki söz bu güncü siyasi arenada hakimiyyəti idarə etmək üçün əsas vasitədir, o, bir növ hakimiyyət alətidir. Dilçilikdə şifahi

nümunələrinin müxtəlifliyi və onların struktur mürəkkəbliyi manipulyasiyanın siyasi ünsiyyətin bütün fundamental xüsusiyyətlərinə malik olduğunu sübut edir.

Diskurs analitikləri manipulyasiyaya müəyyən bir siyasi qrupun gücünü bərpa etməyə yönəlmiş arqumentativ diskurs kimi baxırlar. Üstəlik, bu strategiya diskurs vasitəsilə təsir göstərən manipulyator rolunu oynayır. Eyni zamanda, praqmatik konsepsiyanın nümayəndələri hesab edirlər ki, manipulyasiya bədii təşkil edilmiş kontekstdir. O, məlumatı elə bir şəkildə çatdırmağa kömək edir ki, mətni qəbul edən zehində bir neçə fərziyyə təqdim edərək, yalnız manipulyator üçün faydalı olanlar təzahür etdirilir. Digər fərziyyələr isə konteksti gizlədir və ya bloklayır. Beləliklə, diskurs dinləyicisi manipulyatorun təklif etdiyi yolu izləyir. Bununla belə, kontekstin təfsiri prosesi yalnız kontekstin qəbuledicisi tərəfindən həyat keçirilir.

Diskursda koqnitiv və praqmatik funksiyalar ritorik vasitələrlə yerinə yetirilir. Danışan/yazan şəxs bu kimi vasitələrlə diskursun əsas praqmatik məğzini dinləyicilərə/oxuyuculara çatdırır və onları bir növ öz arqumentlərinin doğruluğuna inandırır.

Siyasi diskursda arqumentasiya önəmli bir faktordur. Arqumentasiya dinləyicini və ya oxucunu hökmlərin həqiqiliyinə inandıran bir-biri ilə əlaqəli hökmlərdir. Arqument termini bir sıra fenomenləri, fərdlər və qruplar arasında mübahisələri, bir sıra hökmlər toplusunu ifadə etmək məqsədilə istifadə olunur. Ən geniş mənasında arqument verbal ünsiyyətin bütün növlərini ifadə edir.

Conatan Potterin fikrincə təsviri diskurs qarşı tərəfin arqumentlərini çürütdüyü üçün kritik hesab edilməlidir. Siyasi ritorikanın arqumentativ tərəflərindən istifadə edən spikerlər mövcud siyasi inanc, fikir və hadisələrə qarşı mövqe tuturlar və dinləyicini müəyyən dərəcədə yönləndirməyə çalışırlar [61, s.481].

Siyasi diskursda mərkəzi xətti inandırmaq təşkil edir. Fərdin inandırılması birbaşa onun koqnisiyası, mövqeyi və qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır. Siyasi diskursda irəli sürülən arqumenti ekstra manipulyasiya etmək məqsədilə əks arqumentlər irəli sürülür. Sözügedən inandırma, anlama, qiymətləndirmə prosesi

diskursun aktiv və passiv iştirakçıları arasında aktiv verbal kommunikasiya kimi təsvir edilir. Fəal verbal kommunikasiyada sadəcə məlumat ötürülmür, həm də natamam məlumatlar tamamlanır. Səməd Seyidovun bu haqdakı düşüncələrinə nəzər salaq: “birləşməsi mümkün olmayanları özündə bütövləşdirib, dağınıqlığı nizamlayaraq qəlbimizdə elə bir qığılcıma dönür ki, naməlumluğun yollarını işıqlandırmalı olanda bizi alovlayan məişətə çevirir. Fərdin əks arqumentə və ya arqumenti dəstəkləməsi onun koqnitiv analizindən, təhlildəki yaradıcılığından asılıdır [3, s.35].

İki növ arqumentasiya xarakterizə edilir və bunlar ritorik və polemik arqumentasiyadan ibarətdir. *“Ritorik arqumentasiya monoloji mətnlərdə reallaşır və digər tərəfin də öz mövqeyini bildirməsi kimi maneələrlə üzləşmir”* [66, s. 35-46].

Ritorik arqumentasiyada əsas missiya məlumat mübadiləsi ilə yanaşı, arqumentasiyanın dəstəklənməsidir. Digər arqumentasiya növlərindən əsas fərqləndirici cəhəti onun dinləyicinin mövqeyini dəyişdirməyə yönəlməsidir. Polemik arqumentasiyada isə bunun əksinə, tərəflər təkidlə öz hökmlərini müdafiə edirlər. Polemik diskurs dialoq çərçivəsində reallaşır. Qarşılıqlı debatla tərəflər məsələyə kritik nöqtəyi-nəzərdən yanaşırlar.

Siseron yazırdı: *“İnsanı şöhrətin ən yuxarı pilləsinə yüksəldə biləcək iki sənət vardır: biri - yaxşı sərkərdənin sənətkarlığı, digəri-yaxşı natiqin sənətkarlığı”*. Bu kəlam Siseronun ritorikanın mahiyyətinə baxışlarını əks etdirir. Ritorika- siyasətin funksiyasıdır [24, s.18].

İnandırıcı nitqin əsas məqsədi dinləyiciləri söhbətin məğzində inandırmaqdır. Siyasi liderlərin dinləyiciləri inandırmaq üsulları onların istifadə etdiyi qrammatik seçimlərdən asılıdır, çünki inandırmaq üçün qrammatika vacibdir [63]. Qrammatik vasitələri təhlil etmək üçün ethos, pathos və loqosun istifadəsinə daha çox diqqət yetirilir, çünki bu qəbildən olan əvvəlki tədqiqatlar yüksək intensivlikdə istifadə edilən sözlər, praqmatika, sosial, hətta psixoloji aspektlər üzərində aparılırdı [43, s.194-208]. “Mübahisə və Düşüncə” adlı əsərində Maykl Billiq bildirir ki, ritorik psixologiya standart sosial elmi

yanaşmalara alternativ kimi istifadə edilə bilər və onun siyasi diskursda xüsusi əhəmiyyəti var [56, s.114]. Siyasi ritorikanın arqumentativ xarakterinin önəmini vurğulayan siyasətçilər onu strateji ritorik sturuktur kimi qəbul edir və hər hansı bir vəziyyətin mübahisəsiz bir şəkildə əks etdirilməsi sənəti kimi təsvir edirlər.

Ritorika – xitabət sənəti və ya nitq, vizual və ya yazılı şəkildə inandırmaq məharəti, metodikasıdır. Qədim Yunanıstanda meydana çıxmışdır və yunanca rhêtôr-orator (natiq, müəllim) sözündən əmələ gəlmişdir.

Qədim Yunanıstanda natiqlik sənətinin inkişafına güclü təsir göstərən səbəblərdən biri “Solon Qanunları” olmuşdur. Bu qanunlara görə hər bir afinalı məhkəmədə öz hüququnu müdafiə etməyi bacarmalı idi . Belə bir tələb əsasında afinalılar hüquqi biliklərə yiyələnməyə, həm də öz hüquqlarını müdafiə etmək üçün aydın, təsirli, məntiqli, rəhbərli danışmağa xüsusi səy göstərirdilər. O zaman məhkəmədə vəkillər fəaliyyət göstərmədiyindən vətəndaşlara loqoqraflar kömək edirdilər. Loqoqraflar hüquqi təhsil almış adamlar idilər, onlar xüsusi muzzla məhkəmədə baxılacaq işin məzmun və mahiyyəti ilə bağlı nitqlər yazırdılar. İş məhkəməyə düşən afinalı həmin nitqi əzbərləyir və məhkəmə prosesində özünü müdafiə edirdi.

Amerikan və rusiya ritorika tarixinə nəzər salsaq, üslubi ifadə vasitələrinin daha çox hüquqi sahədə, məhkəmə əsnasında istifadə edildiyinin şahidi oluruq. Məhkəmədə müdafiə edilən şəxsin həyatı çox vaxt hüquqi qaydaların bilinməsi, terminologiyanın maksimal şəkildə istifadə edilməsi, üslubi ifadə vasitələrindən uğurlu istifadəsindən asılı idi. Hüquqşünasın bütün bu keyfiyyətlərə aludə olması onun işində peşəkar olduğunu sübuta yetirirdi. Siyasi diskurs və ritorika elmlərinin bir-birinə bu qədər təsir etməsi onu deməyə əsas verir ki, siyasi diskursun inkişafı birbaşa ritorikanın qaydalarına uyğun reallaşır.

Bir çox yunan alimlərinin müraciət etdiyi mövzu olsa da, natiqlik sahəsinə ən ciddi töhfəni Aristotel e.ə. 330-cu illərdə yazdığı və 3 kitabdan ibarət “Ritorika” adlı əsəri ilə vermişdir[17]. Aristotel öz nitqlərində təsirli arqumentlər istifadə edən və güclü inandırma qabiliyyətinə malik insan kimi

tanınırdı. Aradan əsrlər keçsə də, onun araşdırmaları arqumentlərin inkişaf etdirilməsi sahəsində hələ də etolan olaraq qəbul olunmaqdadır. Aristotelin “Ritorika”sı üç məşhur məfhumun – etos, pafos və logosun üzərində qurulmuşdur.

İlk zamanlar klassik ritorikanın siyasi sfera ilə əlaqəsi yox idi. Siyasət dili müharibə, sülh, milli müdafiə, ticarət və qanunvericilik kimi bir sıra sahələrlə əlaqəli arqument olaraq təsvir edilirdi. Hazırda isə bütün dünya ritorikanın siyasi səhnədə mövcudluğunu qəbul edir.

Siyasi liderlərin ideologiyasının etibarlılığı dinləyicilərin emosional bağı, inamı gücləndikcə artır. Zamanla sübut edilmişdir ki, tarixi bir faktın xatırladılmasının emosiyalar üzərində güclü təsiri var. Tarixə nəzər salsaq, çox zaman demokratik siyasətçilərin güclü natiqlər olduğunu görə bilərik. Onlar kompliment etməyi bacarırlar, hətta öz kritik görüşlərlə belə geniş kütlələrdə heyranlıq yarada bilirlər. *“Siyasi liderlər əyləndirmək, ilham vermək, adətən zaman keçirmək üçün danışdırlarmış kimi görünsələr də, onların qarşıya qoyulmuş bir məqsədləri vardır. Onlar diskursdan insanları öz tərəflərinə çəkmək üçün istifadə edirlər”* [36, p.157].

Etos.

Hal-hazırda dilimizdə geniş istifadə olunan “Etika” sözü ethosdan törəmişdir və natiqin əxlaq və xarakterini təmsil edir. Bu sözü ilk dəfə Aristotel istifadə etmişdir. Ona görə, dinləyicilərin etibarlı və əxlaqlı insanın nitqinə inanma və onun arqumentlərini qəbul etmə ehtimalı daha yüksəkdir. O, “Ritorika”da ethosla əlaqədar bunu deyir: *“Yaxşı insanlara başqalarından daha çox və daha asan şəkildə inanırıq. Xarakterin insanın sahib olduğu ən asan inandırma yolu olduğunu deyə bilərik”* [56, s 114].

Etosun mövcudluğu natiqə qarşı güvən təlqin edir. Əgər auditoriya sizə inanmırsa, o halda nitqinizin təsiri olmayacaqdır.

Amerika Prezidenti Barak Obamanın İraqda müharibə mövzusu haqda diskursuna nəzər salaq. Nitqində Obama öz patriotizmini dinləyicilərə tarixi faktları deməklə sübut etdi və bütün müharibələrə qarşı olmadığını söyləyərək

məsələyə hərtərəfli baxış sərgilədi. Sözügedən diskurs parçası yaxşı etos nümunəsi hesab edilə bilər:

“The Civil War was one of the bloodiest in history, and yet it was only through the crucible of the sword, the sacrifice of multitudes, that we could begin to perfect this union, and drive the scourge of slavery from our soil. I don't oppose all wars.” [95] - *“ Bu vətəndaş müharibəsi tarixin ən qanlı müharibələrindən biri idi və buna baxmayaraq, biz bu birliyi gücləndirməyə və köləlik bəlasını torpağımızdan qovmağa yalnız qılınc sınağından çıxaraq, çoxlu qurban verərək başlaya bildik. Mən bütün müharibələrə qarşı deyiləm.”*

Aşağıdakı paraqrafda o, öz babasının Pattonun rəhbərliyi altında ABŞ ordusunda döyüşməsindən danışır. O, babasının ABŞ uğrunda cəsarətlə döyüşdüyünü, ABŞ-ın qələbəsi üçün hər cür fiziki, mənəvi və mənəvi ağırlara məruz qaldığını söyləyir:

“He fought in the name of a larger freedom, part of that arsenal of democracy that triumphed over evil, and he did not fight in vain. I don't oppose all wars.” [95]- (O, şəərə qalib gələn demokratiya arsenalının bir parçası olan azadlıq naminə mübarizə apardı və mübarizəsi boşa getmədi. Mən bütün müharibələrə qarşı deyiləm).

Öz ailə tarixindən bir epizoddan bəhs etməsilə o dinləyiciləri inandırdı ki, İraqdakı müharibəyə qarşı çıxması sadəcə öz millətinin maraqlarını qorumağa çalışmır. Əksinə, o, dövlətə, millətə böyük fayda verən şəxsdir. Hər bir cümlənin tematik mövqeyində dörd dəfə *“he”* üçüncü şəxs əvəzliyinin istifadəsi ilə onun babasını döyüş subyektinə və agentinə kimi təsvir edir. Əvəzliyin bu intervalda istifadəsi danışan üçün müsbət imic yaradır, çünki dinləyicilər natiqin əcdadının fəal vətənpərvərliyindən motivasiya alırlar.

Pafos.

Pafos – natiqin auditoriya üzərində emosional təsiridir və emosiyaların yaradılması aktıdır. Pafosdan istifadə məqsədi auditoriyada natiqin hədəfinə qulluq edən xoş emosional təsir yaratmaqdan ibarətdir. Qərar almada emosiyaların rolu olduqca vacibdir. Pafos inandırmanın ən mükəmməl aləti

hesab edilə bilər. Pafos və ya emosional çağırışın ən yaxşı yolu hekayə söyləməkdir; həqiqi, inam yarada bilən, sadə, konkret və emosional hekayələr. Aristotel düşünürdü ki, insanları yalnız məntiqə əsaslanaraq inandırmaq mümkün deyil. Yalnız məntiqə əsaslanan inandırma prosesində dinləyicinin diqqətini cəlb etmək və dinləyici ilə nətiq arasında körpü qurmaq imkansızdır.

Pafos eyni zamanda emosional zəkanı təmsil edir. Empatiya və pafos kəlimələri eyni kökdən törəmişdir. Empatiya ilə biz başqalarının özünü necə hiss etdiyini, ehtiyaclarını, hadisələrə baxış tərzini və nə demək istədiyini anlayırıq. Empatiyadan, yəni, pafosdan yoxsun ünsiyyət uğurla nəticələnmə bilməz. Nətiq onu dinləyənlərin ruhunu analiz edə bilməli və onun duyğularına göz yummamalıdır.

Pafosun lüğətlərdə rast gəlinən hərfi mənası “əzab” və “təcrübə” deməkdir. Pafos emosional müraciət kimi qəbul olunur. O, ümumiyyətlə nətiq tərəfindən dinləyicilərin emosiyalarına və ya hisslərinə vurğu edərək auditoriyanı ələ almaq üçün istifadə olunur [17, s. 307-320]. Pafos, dinləyicilərin məsələyə empatiyasını artırır, nətiqə dinləyicilərin emosiyaları üzərində hakimiyyət verir. Robert Plutçikin fikrinə əsasən emosiyaların 8 növü mövcuddur, bunlar qorxu, qəzəb, kədər, sevinc, ikrah, təəccüb, güvən və intizardır [59, s.353]. Adətən pafos missiyası tamaşaçıda mərhəmətlə yanaşı, qıcıqlanma oyatmaqla da yerinə yetirilir. Nətiq mənalı dil, emosional ton, emotiv nümunələr, həssas hadisələr və sətiraltı mənalardan istifadə etməklə pafosu daha da gücləndirir.

Prezident Donald Trampın 6 dekabr 2017-ci il tarixində Qüdsü İsrailin paytaxtı kimi tanıdığını bəyan edən nitqində Prezident güclü pafos nümunələrindən istifadə etmişdir:

“Above all, our greatest hope is for peace, the universal yearning in every human soul. With today’s action, I reaffirm my administration’s longstanding commitment to a future of peace and security for the region.” [84]- (Biz hər şeydən öncə, sülh və hər bir insanın qəlbindəki ümumbəşəri arzuya ümid

bəsləyirik. Bugünkü fəaliyyətimlə, administrasiyamın region üçün əmin-aman və təhlükəsiz gələcəyinə uzunmüddətli öhdəliyini bir daha təsdiq edirəm.)

Obama çıxışlarının lap əvvəlində *“Axşamınız xeyir”* ifadəsindən istifadə edir, bu ifadə yeni tanışlar arasında münasibət yaradır və bir-birini tanıyanlar arasında münasibəti gücləndirir. Siyasi nitqi açmaq üçün bu qeyri-formal ifadənin istifadəsi siyasi xarakterli görüşlərdə adi nitq vərdişi hesab edilmir. Bu ifadə Obamanın ünvançılarla məsafəni minimuma endirir, dinləyici və natiq arasında birlik və vahidlik hissi yaradır. Bu cür salamlamalar emotiv pafosların tətbiqi hesab edilir.

Logos.

Logos qədim yunan düşüncə sistemində söz, nitq, düşüncə, ağıl, məna və izah mənalarına gəlməkdədir. Müasir deyişlə məntiqi və intellektual zəkani təmsil edir. Məntiq insanlarla heyvanları ayıran ən vacib ünsürlərdən biridir və həmcinsləri ilə ünsiyyətdə əhəmiyyətli yer tutur. Logos boş vədləri və anlaşılmayan şişirdilmiş təsvirləri qəbul etmir. Qarşı tərəfin natiqdən və ya müsahibdən gözlədiyi düzgün və məntiqli arqumentlərdir. Uğurlu nitq üçün anlaşılan arqumentlər hava və su kimi vacibdir. Siyasilər pafosla anlamağa, logosla isə anlaşılmağa çalışır. Klassik nəzəriyyəçilər etosu 3 qrupda təsnif edirlər və hər 3 növdən siyasi diskursda geniş istifadə edilir [17, s.307-320].

1. Pronesis- Ən vacib ritorik elementlərdən biridir və auditoriyada müzakirə praktikasını vasitəsilə formalaşır. Əslində, ixtira üsulları və arqument metodları ilə yanaşı, dərin hikmət, məntiqi özündə ehtiva edir.

2. Arete-əsas mənasında hər növ *“mükəmməllik”* deməkdir və natiqin potensialını doğrultması mənasında istifadə edilir.

3. Eunoia-dinləyiciyə rəğbət

Loqos *“müləhizə yolu ilə inandırma”*dır [16, s.112]. Burada məntiqi arqumentlərdən istifadə edilir. Loqosların bəzi üstünlükləri var. Düz məntiqə qarşı məlumatları manipulyasiya etmək çətindir. Bu üsul imkan verir ki, natiq dinləyicilər qarşısında səriştəli bir imic yaratsın və etibarlılığını sübuta yetirsin. Məntiqə müraciət etmək demək olar ki, auditoriyanı inandırmağın ən təsirli

yollarından biridir. Barak Obama söz və ifadələrin çox şüurlu və məntiqli seçimi ilə bu üsuldən istifadə edir. Nümunədə o məntiq strategiyasını iki əks semantik sahəyə aid söz və ifadə toplusundan istifadə etməklə tətbiq edir. İfadələrin bir toplusu müharibənin müsbət və qaçılmaz tərəflərini inandırıcı şəkildə təsvir edir. Digər ifadələr dəsti isə onun İraqla müharibəyə qarşı olduğuna inandırır. Aşağıda onun nitqindən hər iki semantika sahəyə aid olan bir sıra ifadələrə nəzər salaq:

“The consequences of war are dire, the sacrifices immeasurable. But we ought not — we will not — travel down that hellish path blindly. Nor should we allow those who would march off and pay the ultimate sacrifice, who would prove the full measure of devotion with their blood, to make such an awful sacrifice in vain.” [95] – (Müharibənin nəticələri ağırdır, qurbanlar ölçüyəgəlməzdir. Amma biz o cəhənnəm yolunu kor-koranə getməməliyik - getməyəcəyik. Yürüş edib ən böyük qurbanı verənlərin, sədaqətinin miqdarını öz qanları ilə sübut edənlərin boş yerə qurban edilməsinə icazə verməməliyik.)

“He fought in the name of a larger freedom, part of that arsenal of democracy that triumphed over evil, and he did not fight in vain. I don't oppose all wars.”[95] – (O, şərəf qalib gələn demokratiya arsenalının bir parçası uğrunda böyük azadlıq naminə mübarizə apardı və boş yerə də mübarizə aparmadı. Mən bütün müharibələrə qarşı deyiləm.)

Nümunələrdə bir-birinə tamamilə zidd görünən ifadələr əslində auditoriyanı sadəcə bir məntiqli çıxış yolu olduğuna inandırır. Mülahizələri sistematik bir şəkildə sadalayan natiq auditoriyanın fikirlərini manipulyasiya etmədə zəfər qazanır.

Sözügədən nitqdə ritorik sual/cavablara da rast gəlirik. Nitqdə *“You want a fight, President Bush?”* -(Müharibə istəyirsiniz, Cənab Buş?) [95] ifadəsi dəfələrlə təkrarlanır. Dünyanın ən qüdrətli dövlət xadiminə müraciətin bu cür obrazlı ifadəsi dinləyicilərdə Obamaya qarşı rəğbət yaradır. Obama təkrarlanan linqvistik strukturların istifadəsi və təsirindən yaxşı xəbərdardır. O, bu təkrarlanan elementləri öz nitqlərində tez-tez istifadə edir.

Verbal Təkrar və Verbal / Sintaktik Paralellik

Pafos “*dinləyicilərin şüurunda müsbət emosiyalar və konnotasiyalar yaratmaq*” prosesidir [40, s.116]. Natiq bu strategiyadan istifadə etdikdə dinləyicinin hansısa mövqeyə yönəlməsi daha asan olur. Sərbəst şifahi təkrar və şifahi / sintaktik paralelliklər dinləyicilərin emosiyalarını oyatmaq üçün çox istifadə edilən digər bir linqvistik üsuldur, çünki səs, qrammatika və leksikon səviyyələrində təkrarlar ahəng və duyğu yaradır. Sərbəst şifahi təkrar məndə hansısa distinktiv söz, ifadə və ya hətta cümlənin yenidən söylənməsidir. Ənənəvi ritorikada sərbəst təkrarın iki kateqoriyası xarakterizə edilir: epizeuxis və plocce [52, s.7]. Epizeuxis-sözün, ifadənin arxa-arxaya təkrarlanması, Plocce is onun xüsusi əhəmiyyətinə istinad edərək işlənən təkrarıdır.

Nitqin effektivliyi üçün təkrarların istifadəsinin ən güclü nümunələrindən biri sabiq Amerika Prezidenti Donald Trampın hələ prezidentliyə namizəd ikən, 16 Noyabr 2015-ci il tarixində, Parisdə törədilən hücumlara münasibətində ifadə olunur. O, hüquq-mühafizə orqanlarının potensial terror fəaliyyəti üçün məscidləri nəzarətdə saxlamalı olduğunu söyləyir:

“If you were president right now, what would be the first, second and third thing you would do in the strategy to defeat ISIS?” - “Prezident olsaydınız İŞİDİ məğlub etmə yolunda birinci, ikinci və üçüncü addımınız nə olardı?”

“Well if I were president we probably wouldn't be in the problems we have right now, because it's incredible, we have an attack, and then all of a sudden we bomb all these sites. Why didn't we bomb the sites before? We should have bombed the sites a long time ago, Mika, These are training camps and training areas largely, and we didn't take them out — why is it that we take them out now, after there's this vicious and violent attack? Uh the other thing I'd be explaining the problem to people. We have a president that doesn't even use the term and won't use the term radical Islamic terrorism. He doesn't want to use the term Hilary Clinton the- didn't want to use the term the other day in the debate — which was a ridiculous and terrible debate frankly, a joke — but she

didn't want to use the term, she refused to use- all three of them refused to use the term radical islamic terrorism. They- they just can't say it. They absolutely can't say it." [85] – (Mən prezident olsaydım, yəqin ki, indiki problemlərlə üzləşməzdik, çünki inanılmazdır ki, ortada bir hücum var və biz bütün bu əraziləri bombalayırıq. Niyə əvvəldən bu əraziləri bombalamadıq? Biz bu əraziləri çoxdan bombalamalıydıq, Mika, Bunlar əsasən təlim düşərgələri və məşq sahələridir və biz indiyədək onlara toxunmadıq– niyə bu amansız və şiddətli hücumdan sonra onları indi çıxarıyıq? Başqa bir məsələyə də toxumun, daha sonra insanlara problemi izah edərdim. Bizim prezidentimiz o termini belə işlətmir, radikal islam terrorizmi ifadəsini işlətmir. Hilari Klinton termindən istifadə etmək istəmir - keçən gün debatda bu termindən istifadə etmək istəmədi - bu, açıq desək, gülünc və dəhşətli bir müzakirə idi, zarafat idi - lakin o, bu termindən istifadə etmək istəmədi, o termini istifadə etməkdən imtina etdi. Hər üçü radikal İslam terrorizmi terminini istifadə etməkdən imtina etdi. Onlar deyə bilmirlər, ümumiyyətlə deyə bilmirlər.)

Tək bir cavab daxilində istifadə edilən 5 təkrar cümlə müəyyən aralıqlarla istifadə edilir.

Siyasi nitqdə təkrarların maraqlı nümunələrinə sabiq Prezident Corc Buşun 7 Oktyabr, 2002-ci il tarixində İraq təhlükəsi ilə bağlı çıxışında rast gəlinir. Onun dəfələrlə “Biz” əvəzliyini təkrar kimi tətbiq etməsinin bir sıra struktural missiyaları var:

1. “We resolved then, and we are resolved today, to confront every threat, from any source, that could bring sudden terror and suffering to America.”[99]-“Amerikaya qəfil terror və əzab gətirə biləcək hər hansı bir mənbədən gələn təhlükə ilə üzləşməyə o zaman da qərarlı idik, bu gün də qərarlıyıq”.

2. “Members of the Congress of both political parties, and members of the United Nations Security Council, agree that Saddam Hussein is a threat to peace and must disarm. Since we all agree on this goal, the issue is: how can we best achieve it?”[99]- “Hər iki siyasi partiyanın Konqresinin üzvləri və

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurasının üzvləri razılaşırlar ki, Səddam Hüseyin sülh üçün təhlükədir və tərksilah edilməlidir. Hamımız bu məqsəddə həmfikir olduğumuz üçün bircə məsələ ondan ibarətdir ki, biz buna necə nail ola bilərik?”

3. If we have to act, we will take every precaution that is possible. We will plan carefully; we will act with the full power of the United States military; we will act with allies at our side, and we will prevail.-“ Hərəkətə keçsək, mümkün olan hər cür tədbiri görəcəyik. Biz diqqətlə planlaşdıracağıq; biz Birləşmiş Ştatlar ordusunun tam gücü ilə hərəkət edəcəyik; biz müttəfiqlərimizlə birlikdə hərəkət edəcəyik və qalib gələcəyik.” [99]

“Biz” əvəzliyi ilə o, 1.öz millətinə-Amerikaya, 2.özünə və hökumətinə, 3.Amerikaya və bütün dünyaya istinad edir. Nitqi boyunca Buş davamlı olaraq mənaların birindən digərinə keçir. Nümunələrdə təkrarın birinci mənası ilə arqument gətirib patriotizmi təşviq edir, ikinci mənası ilə mövqe və məsuliyyətə vurğu edir, üçüncü mənası ilə digər dünya dövlətlərinin dəstəyini alaraq həmrəylik yaradır.

Metafora

Müharibə konsepti daxilində demək olar ki, ən çox tətbiq edilən leksik-üslubi ifadə vasitəsi metaforadır. Konseptual metaforada hədəf və mənbə adlandırılan 2 domen mövcuddur, mənbədən götürülmüş hansısa bir keyfiyyət və ya təcrübə hədəfdə təsvir edilir.

Introducing Metaphor (2006) əsərində Mörrey Novels qeyd edir ki, konseptual metafora “*Arqumentdə mübarizə var*” ifadəsində olduğu kimi iki konsepsiya sahəsini bərabərləşdirir. Mənbə domen metaforanın məxəz konsepsiya domenidir, nümunədə “müharibə” sözü, hədəf domen isə metaforanın tətbiq edildiyi konsepsiya domeni olub: nümunədə, “arqument” sözləri ilə ifadə olunmuşdur”[104].

Hədəf və mənbə terminləri Corc Ləkoff və Mark Conson tərəfindən “Metaphors We Live By” (1980) əsərində təqdim edilmişdir. Uilyam P.Braunun qeyd etdiyi kimi, [“*Hədəf domen və mənbə domeni terminləri tək cə metafora və*

onun istinadı arasındakı bərabərliyi deyil, eyni zamanda, nəyəsə metaforik olaraq istinad edildikdə yaranan dinamikanı – domenlər arasındakı uyğunluğu və ya qeyri-tarazlığı da göstərir”[50]. Demək olar ki, konseptual metaforaların ən geniş tətbiq sahəsi siyasi arenadır.

Amerika Birləşmiş Ştatlarının prezidenti Cənab Co Baydenin Əfqanıstanda müharibənin sona çatmasının ardından media qarşısındakı çıxışında sözügedən üslubi vasitələrdən uğurlu şəkildə istifadə edilmişdir. Aşağıdakı nümunədə Bayden müharibənin çətdırmaq istədiyi spesifik xüsusiyyətlərini anlayışlar arasında qəbul edilən oxşarlıqla, metaforalarla ötürür:

“We’ve ended 20 years of conflict in Afghanistan. And as we close this period of relentless war, we’re opening a new era of relentless diplomacy” [100]. (Əfqanıstanda 20 illik münaqişəyə son qoyduq. Amansız müharibə mərhələsini sonlandıraraq, amansız diplomatiya əsrinə start veririk).

Barak Obamanın andiçmə mərasimindəki nitqində işlətdiyi bir metaforik ifadəyə nəzər salaq:

“Our nation is at war against a far-reaching network of violence and hatred.”-(Millətimiz genişmiqyaslı şiddət və nifrət şəbəkəsinə qarşı müharibədədir.)[86]

“Siyasət müharibədir” şablonunu dəstəkləyən metaforik ifadəsində 2 məcazi məlumat mövcuddur: Metaforik ifadədə mənbə sahə *“Müharibədə”* və *“genişmiqyaslı şiddət və nifrət şəbəkəsinə qarşı”* ifadələri, hədəf sahə isə *“millətimizdir”*. Sitatda ölkənin müharibədəki siyasi durumunu müşahidə etmək mümkündür. Döyüşdə qalib və məğlub tərəflər olduğu kimi, siyasətdə də eyni məfhumlar var. Siyasi arenada siyasətçilər bir-birlərinə opponent olurlar. Onlar digərlərinin mövqeyinə hücum edir, özünü müdafiə edir, strategiya qurur və tətbiq edirlər. Mövqe əlverişli olmazsa, hücum xəttini dəyişib missiyasını tamamlamağa çalışırlar. Siyasi fəaliyyət qismət müharibə konsepti ilə əlaqəlidir. Siyasətdə fiziki döyüş olmasa da, verbal döyüş var və siyasi arqumentin strukturu – hücum, müdafiə, əks-hücum və s. bunu əks etdirir. *“Siyasət müharibədir”* metaforasında müharibə temalı ifadələr, məsələn, mövqeyə

hücum, strategiya, yeni hücum xətti, qalib gəlmək və s. kimi ifadələr siyasət dünyasından danışmağa imkan yaradır. Döyüşün konseptual şəbəkəsi özündə həm də siyasət anlayışını ehtiva edir və dili də buna uyğun qurulur. Dildəki məcazi ifadələr məcazi konseptlərlə sıx əlaqəli olduğundan məcazi məfhumların mahiyyətini, eləcə də, siyasi fəaliyyətin metaforik mahiyyətini dərk etmək üçün məcazi dil ifadələrinə müraciət edilir.

Siyasi diskursda çox işlənən digər bir linqvistik ifadə vasitəsi metonimiya- məzacdır. Metonimiya hansısa bir əşyaya aid olan adın başqa bir əşya üzərinə tranferidir. Metonimiya hərfi mənada “*təkrar adlandırma*” kimi təsvir edilir. Adətən mediada prezidentin adından verilən hər hansı bir qərarın “*Ağ evin qərarına əsasən*” formasında şərh edilməsi əslində prezidentin şəxsi məsuliyyətini az da olsa yüngülləşdirir. Bunun əksinə olaraq, bir ölkədə hökumətə və ya bütün vətəndaşlara müraciət etmək məsələnin məsuliyyətini artırır. Aşağıda Prezident Co Baydenin nitqindən işlənmiş maraqlı bir metonimiya nümunəsinə nəzər salaq:

“In fact, just yesterday, the United Nations Security Council passed a resolution that sent a clear message about what the international community expects the Taliban to deliver on moving forward, notably freedom of travel, freedom to leave. And together, we are joined by over 100 countries that are determined to make sure the Taliban upholds those commitments”[100]. (Əslində, elə dünən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurası beynəlxalq ictimaiyyətin Talibandan növbəti tələblərini əks etdirən, xüsusən də səyahət azadlığı, ölkədən çıxış ilə bağlı qətnamə qəbul etdi və Talibanın bu öhdəlikləri yerinə yetirməsində maraqlı olan 100-dən çox ölkə bu məsələdə bizi dəstəkləyir).

Nümunənin ikinci cümləsində Bayden məchul növ retorik strategiyasından da faydalanmışdır.

Burada mexanizm sözün konseptual mənasını xarakterizə edən yeni mənanın təzahürüdür. Metonimiyanın digər leksik-üslubi ifadə vasitələrindən əsas fərqi onun həmcins və qeyri-həmcins kateqoriyaların münasibətləri

əsasında formalaşmasıdır, yəni obyekt və onun hərəkəti arasındakı əlaqə sözün mətnlə münasibətini təyir edir. Bu kimi durumlarda metonimiya ellipsisdən yaranır. Məs:

“Ancaq təəssüf doğuran budur ki, bizim hissələr o yerlərdən pərakəndə vəziyyətdə çıxırlar, döyüşmürlər. Məsələn, dünən həm Moskva ilə, həm Yerevanla əlaqəyə girmişik, həm də bizim adamlar Xankəndi ilə əlaqəyə giriblər” [3].

Nümunədə Moskva, Yerəvan adları bu şəhərləri deyil, şəhər rəsmiləri, səlahiyyətli nümayəndələri nəzərdə tutulur.

Növbəti nümunədə Donald Tramp 2020-ci ildə Amerika və İran arasındakı konflikt haqda danışır:

“Iran appears to be standing down, which is a good thing for all parties concerned and a very good thing for the world.” - (Görünür, İran geri çəkilir, bu, bütün əlaqəli tərəflər və dünya üçün çox faydalıdır.)[90]

Obamanın ən mükəmməl tarixi metonimiyalarından birinə nəzər salaq:

“The day after Pearl Harbor he signed up for duty, joined Patton’s army in a town on the other side of the world, in Kansas.” – “Pearl Harbourdan bir gün sonra xidmətə yazıldı, dünyanın o biri ucunda, Kanzasda Pattonun ordusuna qoşuldu.) [96]

Pearl Harbor, Honoluludan qərbdə, Havay adalarının Oahu adasındakı laqon limanıdır. Liman və ətraf ərazilərində ABŞ-ın dəniz bazası yerləşir. Nitqində Obama 1941-ci ildə Yaponiya İmperiyasının hücumunu hücum edilən yerin adı ilə- Pearl Harbor adı ilə əvəz edir, çünki Yaponiyanın Pearl Harbora hücumu tarixi hadisədir və bu hadisədə Birləşmiş Ştatların minlərlə əsgəri canından keçmişdir. Obama bu hadisələrin bütün təfərrüatlarını qeyd etmək yerinə, metonimiyadan istifadə edir. Bu metonimiya ilə eyni zamanda, Obamanın həssas tarixi hadisəni sərrast bir şəkildə dilləndirməsinin şahid oluruq.

Müharibə konseptində çox istifadə edilən digər bir leksik-üslubi ifadə vasitəsi hiperboladır. Hiperbola deyilən fikri olduğundan daha ifrat dərəcədə

təsvir etməklə vurğulamaq üsuludur [105]. Hiperbolada şişirdilmiş ifadələr və ya iddialar hərfi mənada qəbul edilməməlidir. Məsələn, 9 Oktyabr 2019-cu il tarixində Türkiyə və Suriya arasında başlayan müharibə durğunluq dövrünə qədəm qoyduqda Tramp vitse-prezident Mayk Pens və digər rəsmilərin Suriyanın şimal-şərqində Türkiyə ilə beş günlük atəşkəs razılaşması etdiklərini elan etdi. Türkiyə prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan isə öncədən belə bir razılaşmanın olmayacağını söyləmişdi.

Nitqinin sonunda baş verən hadisələr nəticəsində olan itkidən danışmaq yerinə, Tramp tələfatı minimuma endirdiyini iddia edərək məsələdəki rolunu şişirtti:

“It’s really a great day for civilization,” – (Bu, həqiqətən sivilizasiya üçün əla gündür.)[91]

“Millions of lives will be saved.” –(Milyonlarla insanın həyatının xilas olacaq.) [91]

Tramp öz qeyri-ənənəvi yanaşmasının bu razılaşmanın təkanverici qüvvəsi olduğunu iddia etdi. O, qeyd etdi ki, ABŞ qoşunlarının geri çəkilməsi Türkiyənin Suriya kürdlərini hədəf alan işğalını dayandırdı. Hadisələrdən öz xeyrinə istifadə edən Tramp nümunələrdən də göründüyü kimi hiperbola ifadə vasitəsindən ustalıqla istifadə edir.

Müharibə kontekstində ən çox işlədilən üslubi vasitələrdən birisi də antitezadır. Xüsusən siyasi arenada əsas məqsədlərdən birisinin geniş kütlələri hər hansı bir arqumentə inandırmaq olduğunu nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, əks və ya təzadlı fikirlərin eyni cümlədə təzadlı formada işlədilməsi nitqin effektivliyini təmin edir:

“Together we will write an American story of hope, not fear. Of unity not division, of light not darkness” [93]. (Birlikdə biz Amerikanın qorxu deyil, ümid hekayəsini yazacağıq. Ayrılıq deyil birlik haqqında, qaranlıq deyil aydınlıq barəsində).

Yuxarıdakı nitq həm də maraqlı trikolon nümunəsidir. Eyni uzunluqda üç elementin ardıcıl şəkildə təkrarı şübhəsiz ki nitqə axıcılıq vermiş və onun dinamikasını dəyişdirmişdir.

Asideton, əlaqəli cümlələr arasında bağlayıcıların buraxılması siyasi liderlərin nitqində, xüsusilə müharibə konteksti çərçivəsində ən çox istifadə edilən üsullardan birisidir. Bidenin nitqində istifadə etdiyi bir sıra asidetonlara nəzər salaq:

“And now a rise of political extremism, white supremacy, domestic terrorism that we must confront and we will defeat” [93]. (İndi isə siyasi ekstremizm, ağdərililərin üstünlüyü, daxili terrorizmin artışı ilə üzləşməli və onu məğlub etməliyik).

“For without unity, there is no peace, only fury, no progress, only exhausting outrage; no nation, only a state of chaos” [93]. (Çünki birlik olmadan sülh yox qeyz; tərəqqi yox, yorucu qəzəb; millət yox, xaos dövləti mövcud olar).

Siyasi diskursda ən çox tətbiq edilən digər bir strategiya avtobioqrafiya strategiyasıdır. Siyasi namizədlər arasında öz həyat hekayələrini yoxsulluq və ya çətinliyə qarşı mübarizə kimi təqdim etmək meylə var. Obamanın seçicilərə tez-tez özünün və babasının hekayəsini xatırlatması - atasının Keniyadan gəldiyini, anasının Kanzasdan gəldiyini, babasının Patton ordusunda əsgər olduğunu və nənəsinin bombardmançı konveyerdə işlədiyini öz nitqlərində bildirməsi bu strategiyanın ən gözəçarpan nümunələrindən biridir.(Obama 2012). Digər bir amerikalı siyasətçi Mitt Romninin 2012-ci ildə konqresdəki çıxışının əsas hissəsini onun tərcümeyi-halı təşkil edirdi. O, ailəsi haqqında danışır və valideynlərinin ona və bacılarına verdiyi şərtsiz sevgini necə qiymətləndirdiyi haqda danışır. Öz hekayəsini bölüşməklə Romni seçicilərlə empatiya yaratmaq və mümkün qədər çox insana, xüsusən də uşaqları olanlara müraciət etmək istəyirdi. Avtobioqrafiya Barak Obama və Mitt Romninin 2012-ci ildə konqresdəki çıxışlarında istifadə etdikləri bir çox ritorik vasitələrdən yalnız biridir.

“We were Mormons and growing up in Michigan; that might have seemed unusual or out of place but I really don't remember it that way. My friends cared more about what sports teams we followed than what church we went to. My mom and dad gave their kids the greatest gift of all – the gift of unconditional love. They cared deeply about who we would BE, and much less about what we would DO.” [94]- (Biz Mormon idik və Miçiqanda böyüdük; ola bilsin ki, bu qeyri-adi və ya yersiz görünür, amma o günləri həqiqətən belə xatırlamıram. Dostlarım hansı kilsəyə getdiyimizlə deyil, daha çox hansı idman komandalarını izlədiyimizlə maraqlanırdılar. Anam və atam uşaqlarına hədiyyələrin ən böyüyünü verdilər - qeyd-şərtsiz sevgi hədiyyəsi. Onlar nə işlə məşğul olacağımızdan çox kim olacağımızla maraqlandırırırdılar.)

Leksik-üslubi vasitələrdən birisi də alliterasiyadır. Lakin alliterasiya estetik ifadəliliyin stilistik vasitələrindən biri kimi xidmət edən samit nitq səslərinin eşidilən təkrarıdır. Bu, əsasən bədii nitqə xasdır (və çox vaxt orada nəzərə çarpır). Amma təkcə. Beləliklə, məşhur hüquqşünaslar və natiqlər tərəfindən parlaq şəkildə istifadə edilmişdir. Obamanın nitqində alliterasiya nümunəsinə nəzər salaq:

“My opponent and his running mate are new to foreign policy, but from all that we've seen and heard, they want to take us back to an era of blustering and blundering that cost America so dearly.”[95]- (Rəqibim və onun namizəd yoldaşı xarici siyasətdə yenidirlər, lakin gördüklərimiz və eşitdiklərimizə görə, onlar bizi Amerikaya çox baha başa gələn çaşqınlıq və kobud səhvlər dövrünə qaytarmaq istəyirlər.)

Anadiplozis cümlənin son sözü və ya ifadəsinin növbəti cümlənin əvvəlində işlədilməsini özündə ehtiva edən leksik-üslubi vasitədir və siyasi diskursda daha effektiv, təsirli nitqin təmin edilməsi üçün istifadə edilir. Obamanın niqtlərində anadiploz nümunələrinə tez-tez rast gəlinir:

“You elected me to tell you the truth. And the truth is, it will take more than a few years for us to solve challenges that have built up over decades.”[95]- (Siz məni sizə həqiqəti söyləmək üçün seçdiniz. Və həqiqət

budur ki, onilliklər ərzində yığılmış problemləri həll etmək üçün bizə bir neçə ildən çox vaxt lazım olacaq.)

Daha maraqlı bir anadiploz nümunəsinə Mitt Romneyin nitqində rast gəlinir:

“It doesn’t take a special government commission to tell us what America needs. What America needs is jobs, lots of jobs”[94]- (Amerikanın nəyə ehtiyacı olduğunu söyləmək üçün xüsusi hökumət komissiyasına ehtiyac yoxdur. Amerikaya lazım olan şey iş yerləri, çoxlu iş yerləridir.)

Müharibə dilində istifadə edilən metafora, metonimiya, təkrar kimi bir sıra üslubi ifadə vasitələri çatdırılan nitqin daha inandırıcı olmasına şərait yaradır və nitqin effektivliyini artırır. Yuxarıda apardığımız təhlillərdən və gətirdiyimiz nümunələrdən də görünür ki, ingilis dilli siyasi diskursda müharibə konseptinin ifadə edilməsinin metafora, metonimiya, asindeton, antiteza və təkrar kimi üslubi vasitələrin rolu böyükdür.

NƏTİCƏ

Tədqiqat boyunca siyasi diskursla bağlı olan müxtəlif sahələrdə - sosial-mədəni dilçilik, koqnitiv dilçilik, kommunikasiya, media, mədəniyyət və siyasət sahəsində tədqiqatların perspektivində müharibə konsepti dəyərləndirildi və aşağıdakı nəticələr əldə olundu:

1. Konflikt dilinin xüsusiyyətlərinə əsasən, dil vasitələrinin doğru seçimi siyasi diskursda həlledici rol oynayır. Həmçinin müharibə diskursunun daha effektiv şəkildə realizə edilməsi məqsədilə istifadə edilən metafora, metonimiya, anafora, anadiplozis, alliterasiya, hiperbola, tezis, antitezis, təkrarlar və.s kimi ritorik-üslubi ifadə vasitələri persuazivliyin təmin edilməsinə xidmət edir.

2. İngilisdilli siyasi diskursda müharibə konseptinin ifadə edilməsində üslubi vasitələrin rolu böyükdür. Müharibə dilində istifadə edilən metafora, metonimiya, təkrar kimi bir sıra üslubi ifadə vasitələri çatdırılan nitqin daha inandırıcı olmasına şərait yaradır və nitqin effektivliyini artırır.

3. Siyasətçilərin nitqində rast gəlinən ən təsirli leksik-üslubi vasitələrdən birisi verbal-təkrar və verbal sintaktik paralellikdir. Verbal təkrarların nitqi zənginləşdirməsində metafora və metonimiya qədər effektiv olduğu aşkar edildi.

4. Müharibə dilinin uğurlu şəkildə realizə edilməsi üçün ritorika elminin qanunauyğunluqları gözlənilməlidir. Ritorik strategiyaların siyasi imiclərin yaradılmasındakı rolu bir daha göstərdi ki, avtobioqrafiyaya, fərdi imicə müraciət etməklə tətbiq edilən etos strategiyası hazırki müharibə kontekstində ən çox istifadə edilən strategiyalardan biridir.

5. Hər hansı bir cari siyasi problem məsələyə cəlb edilən subyektlərin şəxsi görüşləri, niyyətləri və istəklərindən birbaşa asılıdır. Bu görüşlər ideologiyanı təşkil edir və həmin ideologiyanın əsas idarəedici qüvvəsi hakimiyyət, hakimiyyətin əsas idarəetmə aləti isə dildir.

6. Hərbi müharibə qədər ictimai-siyasi müharibə də olduqca mürəkkəb xarakterli bir sahədir. Müharibə konseptinin təbiəti şiddətli, interaktiv və əsasən

siyasidir. Bu elementlərdən heç biri yoxdursa, söhbət müharibə konseptindən gedə bilməz.

7. Siyasi diskursda hər bir ifadə, hər bir söz onları verbal şəkildə ifadə edən insanların maraqlarına xidmət etdiyi üçün siyasiləşmiş leksik vahidlər hesab edilməlidir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində:

1. Abdullayev, Ə.Ə. Koqnitiv dilçiliyin əsasları / Ə.Ə. Abdullayev. – Bakı: Şərq – Qərb, – 2005. – 220 s.
2. Adilov, M.İ. Azərbaycan dilində təqlidi sözlər / M.İ. Adilov. – Bakı:ADU, – 1979. – 315 s
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətlərini həyata keçirən Respublika Ali Sovetinin sədri H.Əliyevin mətbuat konfransında bəyanatı. 10 sentyabr 1993-cü il.
4. Məhərrəmov, M.H. Dilin quruluşunda semantik təkamül // Sumqayıt: Sumqayıt Dövlət Universitetinin Elmi Xəbərləri, – 2014. № 3, c. 10, – s. 8
5. Məmmədov, A., Məmmədov, M., Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri, Bakı, Çarşıoğlu, 2010, s.8, s.35
6. Piriyev E., (2012), Koqnitiv dilçilik üzrə praktikum, Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 108 s.
7. Rəcəbli, Ə.Ə. Azərbaycan Nəzəri Dilçiliyi, Elm və Təhsil, Bakı:2017 s.30
8. Veysəlli, F.Y. Koqnitiv Dilçilik/ Bakı-Mütərcim, - 2015., s.15

Rus dilində:

9. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С. Ахманова. – Москва: Советская энциклопедия, – 1966. – 334с.
10. Грузберг, Л.А. Концепт // Стилистический энциклопедический словарь русского языка. – М.: Флинта: Наука, 2006. – 696 с.
11. Стариченок, В.Д. Большой лингвистический словарь / В. Д. Стариченок. – Ростов-на-Дону: Феникс, – 2008. – 449 с.
12. Стариченок, В.Д. Большой лингвистический словарь / В. Д. Стариченок. – Ростов-на-Дону: Феникс, – 2008. – 158

İngilis dilində:

13. Aldo, M., A Review Essay on Antonio Damasio's The Feeling of What Happens: Body and Emotion in the Making of Consciousness, New School

- University, New York,2000. New York: Harcourt Brace. 386pp. ISBN: 0156010755. US\$15 pbk p.15
14. Amaglobeli, G. (2009). Political problem: Natural or Conventional? *IBSU Scientific Journal*, 3(1), p. 21-34.
  15. Aristotle1998. *Nicomachean Ethics*. Hackett Publishing Company, 1999, p. 36
  16. Beard,A. (2000). *The Language of Politics*. Florence, KY, USA: Routledge.p.112
  17. Braet,A.C. Ethos, pathos and logos in Aristotle's Rhetoric: a re-examination. *Argumentation*. 1992;6(3): p.307-320
  18. Brown, Geoffrey, and Charles Desforges. *Piaget's theory*. Routledge, 2013. p.26
  19. Cameron, D. (2001). *Working with spoken discourse*. Thousand Oaks. Sage Publications Ltd, p.12
  20. Carl Von Clausewitz. *On War*/Princeton University Press Princeton, New Jersey, p.79
  21. Chomsky H. Form and the meaning of natural language. New York: Wiley, 1969, s. 37. 2 Chafe W. *Discourse. Consciousness and Time. The Flow and Displacement of Conscious Experience in speaking and writing*. Chicago: University of Chicagi Press, 1994, p. 39.
  22. Chomsky N. *Cartesianische Linguistik. Ein Kapitel in der Geschichte des Rationalismus*. Tübingen, 1971, p29
  23. Chomsky N. *Cartesianische Linguistik. Ein Kapitel in der Geschichte des Rationalismus*. Tübingen, 1971, p37.
  24. Cicero, *De Oratore Book 1.*, 18 Bury Street, W.C., London 1892: p18
  25. Cruse 2004, *Cognitive linguistics*, Cambridge University Press, Cambridge, p 45
  26. Damasio A. (1999) *The Feeling of What Happens: Body and Emotions in the Making of Consciousness* / A. Damasio. – NY, San Diego, London : Harcourt, 1999. p.30

27. David J. F., Alexander Nehamas, Aristotel's "Rethoric", Philosophical essays, Princeton University Press, 1994. P.67
28. de Saussure, F., (1959) [1916]. Course in general linguistics (PDF). New York, Philosophy Library, ISBN 9780231157278, p.30
29. Deleuze G., Guattari F. (1998) What is Philosophy? / G.Deleuze. – M.: Experimental Sociology Institute; Spb.: Aleteia, 1998, p.49
30. Dillon J. 2000. The Question of Being in: Jacques Brunschwig, Geoffrey E. R. Lloyd (eds.), Harvard University Press, pp. 52.
31. Enachi-Vasluianu, L., & Malureanu, F. (2016). The impact of the persuasive elements in the didactic discourse. In The 12th International Scientific Conference eLearning and Software for Education, (pp. 64-67). Bucharest: ESDC Press
32. Enkvist. N.E. (1989) From Text to Interpretability: A Contribution to the Discussion of Basic Terms in Text and Discourse Ed. By W.Heydrich. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, p.372
33. Fatkullina,F.G. "Typology of concepts in modern linguistics." Pedagogical journal of Bashkortostan p.56
34. Ferguson, R.B. (2008) Ten points on war. Social Analysis, London: Routledge 52(2): p.35
35. Frege, G. On Concept and Object", originally published as Über Begriff und Gegenstand in Vierteljahresschrift für wissenschaftliche Philosophie 16, 1892, S. 192-205, translated in Geach & Black 1952 pp. 42-55.
36. Garsten,B.(2006). Saving Persuasion: A Defense of Rhetoric and Judgment. Cambridge, Mass.: Harvard University Press. p.157
37. Horst,M.M. Psycholinguistik- Neurolinguistik. Tübingen, 2013, pp16
38. Halliday M.A.K., R., (1971) Linguistic Function and Literary Style: An inquiry into the language of William Golding's "The Ingeritors". "Literary Style: A symposium". Ed. Seymour Chatman, Londo-New York: Oxford University Press, p.330-368

39. Halmari, H. (2004). *Persuasion Across Genres. A linguistic approach* (Ed.). Philadelphia, PA, USA: John Benjamins Publishing Company. p.116
40. Harris, Z.S., "Discourse Analysis." *Language*, vol. 28, no. 1, Linguistic Society of America, 1952, p. 9
41. Bull H., *The Anarchical Society* /Red Globe Press, London, p.40
42. Heidegger M., (1998) 'Letter on "Humanism"', trans. Frank A. Capuzzi, in *Pathmarks*, ed. William McNeill, Cambridge: Cambridge University Press, p.239.
43. Higgins C., Walker R. Ethos, logos, pathos: strategies of persuasion in social/environmental reports. *Account. Forum*. 2012;36(3):p.194–208.
44. Fodor, A.J., *Language of Thought*, Harward University Press, Cambridge, Massachusetts, p.96
45. Jones, J.J. (2016). *Talk like a man -The linguistic style of Hillary Rodham Clinton*. Western Political Science Association. p.23
46. Kibrik, A.A., Kobozeva, I.M. and Sekerina, I.A. eds., *Discourse and the emergence of functionalism*. 2002. *Fundamental trends of modern American llinguistics*. URSS., p 307-309
47. Krasnykh, V.V. (1998) *Virtual Reality or Real Virtuality? Person. Consciousness. Communication: monograph.* / V.V. Krasnykh. – M. : DialogMGU, 1998. p.67
48. Kroeber, A.L., (1943). *Franz Boas: The Man*. American Anthropological Association. *Memoirs*, 61: p. 5-26.
49. Kubryakova ,E.S. (2004). *Language and Knowledge: On the Way to Gain Knowledge about the Language: Parts of Speech through the Cognitive Perspective*. *Role of the Language in the World Understanding*]. Moscow, p.24-49
50. Lakoff G. (1990) *Metaphors we live by* / G. Lakoff, M. Johnson. – Chicago : The University of Chicago Press, 1990. – P. 2–247.
51. Langacker 1987 in *Book: Foundation of Cognitive Grammar*, Standford Unviersity Press, Standford, 1987, p.42

52. Leech, G.N. (1989). *A Linguistic Guide to English Poetry*. UK: Longman Group. p.7
53. Leibnitz, G.V. (2083) *Papers: in 4 volumes.* / G.V. Leibnitz; editor, introduction and comments by I.S.Narskiy. – M.: Mysl, 1983. – V. 2. *New Experiences in Human Understanding.* («Philosophic Heritage» series.) p.430
54. Likhachev, D.S. *Conceptosphere of the Russian language // Russian literature: Anthology.* - M.: Academia, 1997. – pp. 5-9
55. Maslova, V.A. *Cognitive linguistics.* Minsk: TetraSystems", 2005. p.80
56. Billig M., *Arguing and and Thinking,* Cambridge University Press, Cambridge, (1987), p.114
57. Miller, G.A., (1979). *Images and models, similes and metaphors.* In A. Ortonyed, *Metaphor and thought.* Cambridge: Cambr. UP. p.287
58. *Plato's Cratylus,* the press Syndicate of The University of Cambridge, Cambridge, p. 16
59. Plutchik R. American Psychological Association; In book *Handbook of Psychology,* John Willey and Sons. Inc., New Jersey,: 2003. *The Circumplex Models of Personality and Emotions.* p.353
60. Popova ,Z.D., Sternin I.A. *Language and national picture of the world.* - Voronezh: "Istoki" Publishing, 2002. pp.61-62
61. Potter J. (1997). *Representing reality .* London : Sage, p.481
62. Power, M.R. Bond University; Gold Coast: 1998. *Working through Communication.* p.4
63. Rivelis E. (2007) *How is the Bilingual Dictionary Possible/ E.Rivelis // Doctoral Thesis in Slavic Languages at Stockholm University, Stockholm, 2007,* p.56
64. Ruzibaeva, R. N. (2019). *Peculiarities of the antithesis in the literary text.* *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences* Vol, 7, p.11
65. Sallomi, A.H. (2018). *A stylistic study of persuasive techniques in political discourse.* *International Journal of Language Academy,* 6, pp. 357-365.

66. Schffrin.D (1985) Everyday Argument: Organization of Diversity in Talk //Handbook of Discourse Analysis//Ed. By T.A. van Dijk – London Academic Press-Vol3: Discourse and Dialogue pp.35-46.
67. Demyankov,V.Z. // Moscow Institute of Foreign Languages; Russian Academy of Linguistic Sciences// Moscow 2007, p.94.
68. Van Dijk,T.A. (2000). Critical discourse analysis. Discourses in Society, Berghahn Books (online), pp. 360-361
69. Van Dijk,T.A. (2006). Ideology. An Interdisciplinary approach Sage Publication Ltd. London. 2000. p.viii (preface), p.33
70. Vodak. R., Fairclough N.L., Critical discouse analysis. In: van Dijk Teun A. (ed) Discourse studies. A multidisciplinary introduction. Vol. 2. Discourse as social interaction. London: Sage Publications, 1997: p.139.
71. Weisgerber L., (1993). Mother tongue and education of mind. Moscow, 1993, p.380.
72. Widdowson H. (2004). Text, Context, Pretext: Critical Issues in Discourse Analysis. Oxford, Blackwell. p.7
73. Wierzbicka A. (1999) Semantic Universals and Description of Languages /A. Wierzbicka. – M.: Yazyki Russkoy Culturey. 1999, p.25
74. Mann, W.C., Thompsom, S.A. Discourse description, Diverse linguistic analyses of a fund-raising text, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelpia, 1992, p.86
75. Stepanov,Y.S. //Alternative world, Discourse, Fact and Causality principle // Language and science of the late XX century. Sat. articles. - M.: RGGU, 1995 p.37
76. Stepanov,Yu.S. – M.: Raduga, 1983. – pp. 133–136.
77. Popova, Z.D., Sternin, I. A. "Cognitive Linguistics"// M.: 1999. pp. 137-139.
78. Zeynalova S.S. & Allahverdiyeva A.M. (2017). Introduction to Rhetoric. Baku-Mutarjim, p.48

79. <http://www.gandhimanibhavan.org/gandhicomelive/speech6.htm> p.7
Bhavan
80. <https://abcnews.go.com/Politics/donald-trumps-past-statements-lgbt-rights/story?id=48858527> (lgbt trump)
81. <https://adu.edu.az/az/adu-haqqinda/elmi-eserler/212.html>
82. <https://cyberleninka.ru/article/n/cognitive-linguistics-basic-concepts>
83. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/power>
84. <https://it.usembassy.gov/statement-president-trump-jerusalem-december-6-2017/>
85. <https://languagelog.ldc.upenn.edu/nll/?p=22691> (Trump repetition)
86. https://obamawhitehouse.archives.gov/realitycheck/the_press_office/President_Barack_Obamas_Inaugural_Address
87. <https://pdfs.semanticscholar.org/9564/eee920f7fbdf64f9bb6b49f6004f1105416c.pdf>
88. <https://podarilove.ru/az/predmet-kognitivnoi-lingvistiki-kognitivnaya-lingvistika-kak-raznovidnost/>
89. <https://teachingamericanhistory.org/document/new-nationalism-speech-ruzvelt>
90. <https://trumpwhitehouse.archives.gov/briefingsstatements/remarks-president-trump-iran/>
91. <https://www.detroitnews.com/story/news/politics/2019/10/18/art-hyperbole-trumps-got-pat/40341969/>
92. <https://www.hrw.org/report/2003/01/05/uniform-discrimination/dont-ask-dont-tell-policy-us-military> (dont ask)
93. <https://www.macleans.ca/news/bidens-inaugural-address-together-we-shall-write-an-american-story-of-hope-not-fear/>
94. <https://www.npr.org/2012/08/30/160357612/transcript-mitt-romneys-acceptance-speechd> (romey autobiography)
95. <https://www.npr.org/templates/story/story.php?storyId=99591469>
Obama's speech against Iraq war

96. <https://www.nytimes.com/2004/07/27/politics/campaign/barack-obamas-remarks-to-the-democratic-national.html> (Pearl Harbour)
97. <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/aggression?q=aggression>
98. https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/power_1?q=power
99. <https://www.theguardian.com/world/2002/oct/07/usa.iraq> (Bush)
100. <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/speeches-remarks/2021/08/31/remarks-by-president-biden-on-the-end-of-the-war-in-afghanistan/>

Leksikoqrafik mənbələr:

101. A Glossary of Cognitive Linguistics Vyvyan Evans, Edinburgh University Press. 22 George Square, Edinburgh, p 8-9.
102. Arutyunova, N.D. (1990). Discourse. In V. N.Yartseva (Ed.), Linguistic Encyclopedic Dictionary (pp. 136). Moscow: Sov. Encyclopedia.
103. Concise Dictionary of Cognitive Terms / edited by E.S.Kubryakova. – M.: Publishing House of Moscow State University, 1996. pp.14
104. Nordquist, Richard. "Definition and Examples of Target Domain in Conceptual Metaphors." ThoughtCo, Aug. 26, 2020, [thoughtco.com/target-domain-conceptual-metaphors-1692527](https://www.thoughtco.com/target-domain-conceptual-metaphors-1692527) p.4
105. Pearsall, J. (1998). The new oxford dictionary of english. Oxford: Oxford University.
106. Rundell, M. (2007). Macmillan english dictionary for advanced learners. Oxford: Macmillan